

DEN NORSKE KIRKE

Hedrum menighet

Dato: 13. august 2024

J.nr.:

Arkivnr.:

Til Hedrum Menighetsråd valgt 2023

Innkalling til møte i Hedrum Menighetsråd tirsdag 20. august 2024

Møtedato	20.08.2024
Sted og tid	Volds Minde Kl. 18.00 – 21.00

Mariann Eriksen, Arvid Gusland, Roar Juel Johannesen, Thórir Jökull Thorsteinsson, Christin Wilhelmsen, Kjell Østby

Varamedlemmer (møter fast): Ellen Marie Thon (1. varamedlem), Morgan Thorsen (2. varamedlem), Ann Jorun Østen (3. varamedlem)

Ansatte: Mette Muurmann Halvorsen, Vetle Seland Halvorsen, Lasse Rasmussen Moskvil

Forfall meldes leder.

Innledes med kort andakt av soknepresten.

SAK 33/24	Godkjenning av referat fra møtet 14. mai 2024 og protokoll fra epostbehandling 8. juni 2024 Forslag til vedtak: Referatet fra møtet 14. mai 2024 godkjennes. Vedtak fra epostbehandling 8. juni 2024 refereres: «Menighetsrådet mener Riksantikvarens vedtak av 23. mai 2024 har mangler som gjør det ugyldig og vedtok å klage på vedtaket.» Vedlegg: Forslag til referat
SAK 34/24	Orienteringer <ul style="list-style-type: none">• Sokneprestens orienterer• Høstens program• Konfirmantarbeidet, samarbeid med Nanset menighet, behov for frivillige• Bevaring av våpenskjoldene i krypten• Restaurering av kirkefasaden• Annet Forslag til vedtak: Til orientering Vedlegg: Klage på vedtak om restaurering av kirkefasaden med relaterte

Besøksadresse
Romberggt. 4
3256 Larvik

Postadresse
Postboks 258
Sentrum
3251 Larvik

Telefon
33 17 30 00

Telefaks
33 13 07 22

Bankkontonr.
2440.07.57484

Organisasjonsnr.
976 990 730

DEN NORSKE KIRKE
Hedrum menighet

Dato: 13. august 2024

J.nr.:

Arkivnr.:

	dokumenter
SAK 35/24	Revidering av budsjett Regnskap per 30. juni og forslag til revidert budsjett følger vedlagt. Forslag til vedtak: Forslag til revidert budsjett vedtas. Vedlegg: Regnskap og forslag til revidert budsjett
SAK 36/24	Eventuelt

Arvid Gusland, leder

Besøksadresse
Romberggt. 4
3256 Larvik

Postadresse
Postboks 258
Sentrum
3251 Larvik

Telefon
33 17 30 00

Telefaks
33 13 07 22

Bankkontonr.
2440.07.57484

Organisasjonsnr.
976 990 730

DEN NORSKE KIRKE

Hedrum menighet

Dato: 13. august 2024

J.nr.:

Arkivnr.:

VEDLEGG – ÅRSHJUL

Dato	Møte	Agenda
9. januar	Menighetsrådet	Endelig budsjett, offersøknader. Trosopplæringsplanen
13. februar	Menighetsrådet	Årsregnskap, årsmelding. Utnevning av medlemmer til utvalgene.
12. mars	Menighetsrådet	Restaurering av kirkens fasade
2. april	Menighetsrådet	Restaurering av kirkens fasade
7. april	Menighetsmøte	Årlig møte med orientering om arbeidet i soknet
16. april	Menighetsrådet	Informasjonsutvalget/menighetsbladet
14. mai	Menighetsrådet	Deltakelse av diakoniutvalget, gudstjeneste- og kulturutvalget og organist
18. juni	Menighetsrådet	Sommeravslutning
20. august	Menighetsrådet	
17. september	Menighetsrådet	Trosopplæringsutvalget og kateket
22. oktober	Menighetsrådet	
26. november	Menighetsrådet	Budsjett 1. behandling. Valg av leder og nestleder
11. desember	Adventssamling	

Besøksadresse
Romberggt. 4
3256 Larvik

Postadresse
Postboks 258
Sentrum
3251 Larvik

Telefon
33 17 30 00

Telefaks
33 13 07 22

Bankkontonr.
2440.07.57484

Organisasjonsnr.
976 990 730

Hedrum kirke – istandsetting av fasaden

Kirken har de siste hundre år vært fuget med sement og hatt en eksponert (upusset) steinmur. Fellesrådet igangsatte et arbeid for å kartlegge skader og istandsettingsbehov på steinmuren. At sementfugene må fjernes og erstattes med kalkfuger for å sikre god fuktvandring, fremstår som en robust vurdering som det er enighet om i fagmiljøene. I første omgang er sementen fjernet i fugene på sørveggen, hvor det er registrert fuktproblemer. De øvrige veggene er ikke skadet på samme måte.

Spørsmålet er om fasaden i tillegg skal påføres kalkpuss og hvittes. En slik hvitkalking er anbefalt av fellesrådets konsulenter, og dette har fremstått som et hovedpremiss for arbeidet som er gjort, også for Riksantikvarens involvering i arbeidet i en tidlig fase.

Menighetsrådet var uenig i dette etter grundige vurderinger og innhenting av råd fra et bredt spekter av eksperter, og fattet følgende beslutning i sitt møte 2. april 2024: *«Ut fra en helhetlig vurdering av bygningstekniske, kulturhistoriske og andre hensyn går menighetsrådet inn for at kirkens fasade refuges med kalkmørtel, og ikke pusses og hvittes. Fellesrådet bes søke om disposisjon til istandsetting i henhold til dette.»*

Fellesrådet valgte likevel å vedta at kirken skal hvitkalkes og sendte søknad om dette til Riksantikvaren. Vi mener dette vedtaket var basert på feil faktum, blant annet om hva det vil koste. Riksantikvaren godkjente dette 23. mai. Menighetsrådet har påklaget vedtaket til Klima- og miljødepartementet.

Fugene i fasaden er nå spekket (fylt med kalkmørtel). Men fasaden er ennå ikke kalket hvit.

Fellesrådet og Riksantikvaren har i denne saken overkjørt et klart vedtak og ønske fra menigheten. Menigheten ønsker at kirken skal fremstå slik den har gjort de siste hundre årene, med frilagte vegger. En hvitkalket kirke er ikke en mer riktig historieformidling enn kirken slik den står i dag. At en symbolsk viktig bygning forblir uendret i en omskiftelig tid, har sin klare egenverdi. Hvitkalking vil også skjule den viktige symbolverdi steinene har.

Hvitkalking av kirken innebærer meget store ekstrakostnader fremover:

- Vedtaket innebærer store løpende utgifter til vedlikehold på grunn av behovet for stadig rekalking og hvitting av fasaden. Kalking må gjøre med få års mellomrom. Uten kalking vil det kunne gå mange tiår mellom hvert vedlikehold.
- Vedtaket innebærer en stor risiko for at kalkpuss ikke vil få feste, med resulterende utgifter til ny restaurering.
- Vedtaket resulterer i meget betydelige videre restaureringsbehov i løpet av kort tid for kirkens øvrige fasade. Det må være en underliggende premiss at resten av kirkens fasade må restaureres på samme vis når sørveggen er kalket hvit. Uten puss/hvitting vil videre restaurering kunne tas ved nærmere behov i fremtiden siden steinene på sørveggen fortsetter å være eksponerte. Kalkmørtelfuger på sørveggen vil ikke fremstå som veldig forskjellige fra dagens sementfuger, med unntak av noe fargeforskjell om man ikke pigmenterer fugemørtelen. Vedtaket innebærer dermed meget store ekstra utgifter for stat og fellesråd/kommunen i de nærmeste årene, uten at dette er kostnadsberegnet eller budsjettert.

Larvik, 1. juli 2024

Klima- og miljødepartementet
Postboks 8013 Dep
0030 Oslo

Riksantikvarens referanse: 24/01862-4

Hedrum kirke – istandsetting - klage på Riksantikvarens dispensasjonsvedtak – kommentarer til Riksantikvarens brev

Vi viser til Riksantikvarens brev av 19. juni 2024 med oversendelse av vår klage på dispensasjonsvedtak.

Av brevet fremgår Riksantikvarens nye vurdering av saken, og brev fra Larvik kirkelige fellesråd datert 17. juni er vedlagt.

Hedrum sokn er gitt 10 dager til å kommentere brevet fra Riksantikvaren. Brevet ble stemplet mottatt på kirkekontoret i Larvik 26. juni 2024. Vårt brev og kommentar er dermed rettidig.

Vi redegjør i det følgende for 1) nødvendigheten av at klagen gis oppsettende virkning og 2) at vår begrunnelse for Riksantikvarens vedtak må kjennes ugyldig står seg også med Riksantikvarens nye vurdering.

1 Oppsettende virkning

Det er helt avgjørende at saken gis oppsettende virkning (fvl. § 42), og at arbeidet på fasaden stanses til klagen er behandlet. Arbeidet med istandsetting av fasaden er igangsatt. Fugene ble spekket umiddelbart etter Riksantikvarens vedtak. Påføring av kalkpuss og hvitting er planlagt gjennomført i august. Siden det er det gjenstående arbeidet klagen gjelder, må dette stanses. Det vil innebære betydelige merkostnader dersom påført tynnpuss må fjernes.

Konsekvensen av en slik stansing kan være at arbeidet ikke kan fullføres i år fordi arbeidet må utføres i løpet av sommertiden. Dette gjelder enten det skal påføres tynnpuss eller fugene skal avsluttes uten puss. Riksantikvaren tar imidlertid helt feil når det påstås at en avbrytelse vil «gi risiko for at både det allerede utførte arbeid og gjenstående arbeid vil få svekkelser og bli mer skadeutsatt». Riksantikvaren viser til at den «faglig valgte metodikken har flere trinn som er avhengig av å følge hverandre i bestemte tidsintervaller for å oppnå et vellykket sluttresultat», men underslår at den metodikk som faktisk er valgt (spekking av fuger i mai/juni og kalking i august) nettopp innebærer et opphold mellom spekking av fuger og kalking. Et opphold på to eller 12 måneder er ikke vesentlig. Vi kommer nærmere inn på dette i pkt. 2.

Besøksadresse	Postadresse	Telefon	Organisasjonsnr.	Bankkontonr.
Romberggt. 4 3256 Larvik	Postboks 258 Sentrum 3251 Larvik	33 17 30 00	976 990 730	2440.07.57484

Riksantikvaren viser i sitt brev til en uttalelse datert 15. juni 2024 fra rådgiveren Fabrica, som mener en utsettelse vil medføre risiko. Begrunnelsen er ikke gyldig. Muren vil ikke slik Fabrica uttaler «utsettes for været». Fasaden er tildekket. Det har den vært siden i fjor, da sementen ble fjernet fra fugene. Det er for øvrig vanskelig å se at det er mer risikabelt at fugene står spekket, men upusset gjennom vinteren enn uspekket, slik tilfellet var sist vinter.

Fabrica peker videre på at det ved et års utsettelse vil være «lite av den viktige restfukten igjen i fugene». Vi har forelagt dette for fagkonsulent Øyvind Buseth i Norske Murermestres Landsforeningen, som uttaler at dette ikke representerer en utfordring. Manglende restfukt kompenseres enkelt med ettervanning og forvanning før videre kalkarbeid, som er vanlig prosedyre.

Uttalelsen fra Fabrica avslutter med at «verken utførende (Mannhart) eller rådgiver (Fabrica) kan påta seg noen ansvar ved avvik». Vi vil påpeke at nevnte aktører uansett ikke påtar seg noe ansvar, men tvert imot i sine rapporter og analyser har påpekt den store usikkerheten i dette prosjektet og risikoen for feil. Det benyttes eksperimentelle metoder og usertifiserte kalkmørtler, og det gis ingen garantier så vidt vi er kjent med.

At resterende arbeid utsettes til neste år, mener vi er uproblematisk - og faktisk en fordel fordi fugene får tid til å herde og fordi en kan opparbeide seg mer kunnskap. Som Fabrica har påpekt i sine rapporter, er en vintersesong med prøvfeletter for kort tid til å si noe sikkert om kvaliteten på kalkmørtler og utførelse. Øvrige rådgiver mener, som vi har gjort rede for i klagen, at fugene bør herde før det eventuelt påføres tynnpuss.

2 Ugyldighetsbegrunnelse

Riksantikvaren konkluderer med at det ikke er grunnlag for å omgjøre vedtaket. Det fremføres imidlertid ikke reelle begrunnelser for at våre anførsler avvises. Flere anførsler er ikke kommentert i det hele tatt.

Vi konstaterer at verken Riksantikvaren eller fellesrådet angir forståelige forklaringer på hvorfor det ikke er utarbeidet konkrete beregninger og kalkyler som viser restaureringskostnader, vedlikeholdskostnader og livsløpskostnader ved henholdsvis kalking/hvitting og kun fuging. Som nevnt i klagen er det ikke i henhold til utredningsplikten å fatte vedtak uten slike kalkyler, som må anses å være en grunnleggende og elementær del av beslutningsgrunnlaget for en restaurerings- og investerings sak av denne typen.

Verken Riksantikvaren eller fellesrådet nevner eller kommenterer manglende vurderinger av de store følgekostnadene av kalking/hvitting av sørveggen. Dette er åpenbart et brudd på utredningsplikten. Tiltaket har ikke bare konsekvenser for sørveggen, som søknaden gjelder. Dersom den aktuelle fasaden mot sør hvitkalkes, vil resten av kirken måtte restaureres og kalkes i nærmeste fremtid, med meget store kostnader som konsekvens. Dette er en underliggende forutsetning i vedtaket. Bygningsteknisk er det imidlertid ikke avklart og vurdert at det er nødvendig å skifte ut sementfugene i alle veggene i overskuelig fremtid på grunn av problemer med fukt. Med vedtaket om kalking/hvitting har fellesrådet og Riksantikvaren med andre ord påført kommunen og kirkebevaringsprogrammet store forpliktelser som verken er utredet eller kommunisert. At dette ikke er kommunisert eller avklart med kommunen, bekreftes i vår kontakt med ledende politikere i Larvik kommune.

Besøksadresse	Postadresse	Telefon	Organisasjonsnr.	Bankkontonr.
Romberggt. 4 3256 Larvik	Postboks 258 Sentrum 3251 Larvik	33 17 30 00	976 990 730	2440.07.57484

DEN NORSKE KIRKE

Hedrum menighet

Fellesrådet og Riksantikvaren fremkommer ikke med tilstrekkelig begrunnelse for at man går mot et klart og tydelig begrunnet vedtak i menighetsrådet. Menigheten er eier av kirken. Det må være en meget høy terskel for å gå mot menighetens oppfatning, så lenge den er godt begrunnet som den er i dette tilfellet. Fellesrådet uttaler at det «la stor vekt på menighetens syn». Dette fremstår som tomme ord. Fellesrådet viser til at saken ble utsatt «for å påse at Hedrum menighets syn ble fullstendig belyst». Det er riktig at fellesrådet utsatte sluttbehandlingen av saken, men den ekstra tiden ble ikke benyttet til å innhente nye vurderinger eller lytte til og ta inn over seg menighetens syn. Tiden ble utelukkende benyttet til å forsøke å endre menighetsrådets oppfatning, blant annet da fellesrådets leder hadde et innlegg i menighetsrådets møte, og til å kommunisere at Riksantikvaren ikke vil godkjenne annet enn kalking og hvitning. I en epost fra fellesrådets kirkebyggforvalter til menighetsrådets leder 8. april 2024 uttales følgende: «Når det gjelder rapportene fra Fabrica sier [ansatt i RA] at det gir RA et nødvendig beslutningsgrunnlag, og at han i motsatt fall ville gitt tydelig beskjed om det ikke var tilfelle. RA har diskutert dette videre i dag, og sier dette med åpne fuger ikke vil være en forsvarlig istandsetting og bevaring av murverket og kirken. Det er altså ikke kun en anbefaling slik notatet tilsa.»

Det er med dette heller ikke noe tvil om at Riksantikvarens opptreden i forkant av vedtaket begrenset sakens opplysning og rammer for søknaden. Dette er begrunnet i klagen og fremgår for så vidt også direkte av kirkevergens oppsummerende notat til fellesrådet, som er vedlagt klagen. Fellesrådet og Riksantikvaren motsatte seg gjennom hele forprosjektet å innhente og forholde seg til andre vurderinger enn det Fabrica står for. Vi kommenterte dette i en epost til fellesrådet forut for rådets behandling av saken (vedlagt klagen): «Som vi har gitt uttrykk gjentatte ganger, er menighetsrådet lite fornøyd med at fellesrådet har endt opp med vurderinger fra én rådgiver/ekspert i et saksfelt med svært ulike oppfatninger og vurderinger. Vi har siden i fjor sommer presisert viktigheten av «second opinions» for å kunne gjøre en forsvarlig vurdering, siden Riksantikvaren og Fabrica vurderer bevaringstekniske og kostnadsmessige forhold helt annerledes enn andre eksperter og andre eiere av tilsvarende middelalderbygg (inkludert staten ved Forsvarsbygg og Statsbygg).» Det ble riktignok også innhentet betraktninger fra Norconsult i mars i år, etter gjentatte purringer fra menigheten. Norconsult ga en oppsummering av fordeler og ulemper med ulike metoder og synsvinkler, slik menigheten viser til i notatet som er vedlagt klagen. Riksantikvaren velger å sitere de argumenter Norconsult har gjengitt for tynn kalkpuss, men uten å ta hensyn til motargumentene. Norconsult beskrev også hvordan fuging uten kalking kunne gjøres. Da vi forut for fellesrådets vedtak viste til dette, fikk vi følgende svar fra fellesrådets kirkebyggforvalter: «Norconsult har gitt en god forklaring, men har uttalt seg på generelt grunnlag. Det er mange små stener, og har stener med ganske ujevnt og til dels ru overflate som vanskeliggjør dette arbeidet i Hedrum kirke og dermed ikke kan utføres slik Norconsult har beskrevet.»

Fellesrådet forklarer at de fremlagte ekspertvurderingene fra menighetsrådet «ikke hadde tyngre relevant betydning». Vi har i klagen redegjort for det panelet av eksperter vi engasjerte. Fellesrådets neglisjering av disse vurderingene viser med all tydelighet de manglene i sakens opplysning vi påpeker. Vårt panel av eksperter har, i motsetning til hva fellesrådet påstår, betydelig erfaring med kalkmørtler og restaurering av middelalderbygg. Erfaringen er bred, og særlig omfattende innen bygningsfysikk, hvor Fabrica og Riksantikvaren mangler synlig og dokumentert kompetanse.

Besøksadresse	Postadresse	Telefon	Organisasjonsnr.	Bankkontonr.
Romberggt. 4	Postboks 258 Sentrum	33 17 30 00	976 990 730	2440.07.57484
3256 Larvik	3251 Larvik			

DEN NORSKE KIRKE

Hedrum menighet

Manglene i de bygningsstekniske utredningene og vurderingene bekreftes i tilsvarene fra fellesrådet og Riksantikvaren. Det fremføres ikke en gyldig bygningsfysisk begrunnelse for påføring av puss og hvitting. Verken fellesrådet, Fabrica eller Riksantikvaren fremstår med en troverdig bygningsfysisk kompetanse. Vi viser til notatet fra fagkonsulent Øyvind Buset (Norske Murmestres Landsforening), som er vedlagt klagen, og som oppsummerer relevant bygningsfysisk kunnskap. Fabricas vurderinger og anbefalinger har et eksperimentelt utgangspunkt, som ikke er fundamentert i bygningsfysisk kunnskap og dokumentasjon. Vurderinger som er gitt i forprosjektet har også vært varierende og til dels inkonsistente. Og metoden som benyttet i restaureringen (fuging i mai/juni og kalking i august) avviker fra de vurderinger som har ligget til grunn for vedtaket. Det har vært et sentralt og gjennomgående poeng fra Fabricas side i rapporter og møter (inkludert «folkemøtet» i september i fjor) at spekking og kalking må skje vått-i-vått, både av kostnadmessige og bygningsstekniske grunner. Vi viser til vårt notat som følger som vedlegg til klagen. Forklaringen på avviket i «faglig rapport» datert 15. juni 2024 og gjengitt i Riksantikvarens brev er vanskelig å forstå. Metoden fremstilles som et «kompromiss», men fremstår som tilfeldig. Med et opphold på to måneder fra spekking av fugene til påføring av tynnpuss vil man uansett måtte ta hensyn til at herdingsprosessen er i gang. Det dannes et såkalt sintersjikt på overflaten under herdeprosessen som må håndteres ved videre kalkarbeid for å sikre heft. Uten at dette håndteres, risikerer man manglende heft og at kalklaget faller av. Vi har forelagt dette for fagkonsulent Øyvind Buset, som uttaler at håndteringen av sintersjiktet er uproblematisk, men ofte overses i byggeprosjekter. Det må håndteres enten det har gått to måneder eller 12 måneder. Fabrica har med andre ord valgt en metode som de tidligere har advart mot, nemlig at man lar fugene herde før kalking.

Fellesrådet og Riksantikvaren underslår grunnlaget for den pussnedhuggingen som skjedde i 1927. Antikvaren antar dette ble gjort fordi man med G. Fischer ønsket å "la stenene tale", og underslår at det faktisk skjedde fordi pussene skapte problemer (noe vi har dokumentert ved å vise til Erdmanns rapport). Og Riksantikvaren fastholder, stadig udokumentert, at tradisjonen for kalkpussing går helt tilbake til byggetiden, og unnlater å kommentere vår henvisning til Harry Fetts rapport.

Vi konstaterer videre at vår påpekning av at vurderingene av opplevelsesverdier er ikke-reelle ikke imøtegår med annen begrunnelse enn at «de måtte vike».

Som vi har vist, har fellesrådet og Riksantikvaren gjennomgående sluppet frem synspunkter som støtter et forhåndsbestemt premiss om at kirken bør kalkes, og underkjent argumenter for det motsatte. Dette har på den ene siden begrenset sakens opplysning, som blant annet er i strid med utredningsplikten og utgjør en tilblivelsesmangel. Men som vi har vist i klagen og ytterligere kommentert i dette brevet, gir en systematisk underkjennelse av motargumenter og dokumentert fagkompetanse grunn til en manglende tillit til instansenes skjønnsutøvelse. Under enhver omstendighet har de påpekte tilblivelsesmanglene påvirket resultatet i saken. Dispensasjonsvedtaket må derfor kjennes ugyldig.

Besøksadresse	Postadresse	Telefon	Organisasjonsnr.	Bankkontonr.
Romberggt. 4	Postboks 258 Sentrum	33 17 30 00	976 990 730	2440.07.57484
3256 Larvik	3251 Larvik			

DEN NORSKE KIRKE
Hedrum menighet

Med hilsen
for Hedrum sokn

Arvid Gusland
Leder av menighetsrådet
arvid.gusland@LF-NETT.no
Tlf. 98206160

Kopi: Riksantikvaren – Direktoratet for kulturmiljøforvaltning, postboks 1483 Vika, 0116 Oslo

Besøksadresse	Postadresse	Telefon	Organisasjonsnr.	Bankkontonr.
Romberggt. 4	Postboks 258 Sentrum	33 17 30 00	976 990 730	2440.07.57484
3256 Larvik	3251 Larvik			

SAKSBEHANDLER
Kaare Stang
Ingeborg Magerøy
Christopher David Millar

VÅR DATO
19.06.2024
Juridisk seksjon
Kirkeseksjonen
Kirkeseksjonen

postmottak@ra.no
www.riksantikvaren.no

VÅR REF.
24/01862-4

DERES REF. DERES DATO

Klima- og miljødepartementet
Postboks 8013 Dep
0030 OSLO

Hedrum kirke, Larvik kommune – Spekking av fuger og pussing av sørvegg. Avgjørelse i klagesak, klage på Riksantikvarens dispensasjonsvedtak etter kulturminneloven § 8 første ledd

Riksantikvaren fattet vedtak om dispensasjon i brev av 23. mai 2024 om istandsetting av Hedrum kirkes sørvegg. Tiltaket innebærer spekking av fuger med kalkmørtel, påføring av tynn kalkpuss, slemming og hvitning av sørvegg.

Vedtaket er gjort etter søknad datert 19. april 2024 fra Larvik kirkelige fellesråd (Fellesrådet).

Dispensasjonsvedtaket er påklaget av Hedrum menighet (heretter kalt "klager") i brev av 11. juni 2024. Klagen gjelder istandsetting av Hedrum kirkes sørvegg.

Klager mener dispensasjonsvedtaket må kjennes ugyldig. Klager mener at spekking av fugene i murverket er akseptabelt, men ikke påføring av kalkpuss og hvitning.

Klagerett

Hedrum menighet/sokn eier denne middelalderkirken, og er dermed direkte berørt part i saken og har klagerett i.h.t. forvaltningsloven § 28 første ledd.

Klagefrist

Vedtaket kan påklages innen seks uker fra vedtaket er mottatt, jevnfør den særegne klagefristen i kulturminneloven § 8 første ledd siste punktum. Vedtaket var datert 23. mai 2024 og denne klagen er rettidig mottatt. Klagen tas til behandling.

Oppsettende virkning

Klager ber om at det gis oppsettende virkning, jevnfør forvaltningsloven § 42, slik at arbeidet stanses til klagen er behandlet, med unntak for forarbeid som er uavhengig av istandsettingsmetode.

Riksantikvaren har besluttet at det gis ikke oppsettende virkning for klagen på det dispenserte tiltaket i denne saken.

Lovbestemmelsen i forvaltningsloven § 42 er en såkalt "kan"-bestemmelse. Det kan gis oppsettende virkning dersom ikke tungtveiende faglige hensyn tilsier det motsatte. Det vises til juridisk teori; Eckhoff/Smith "Forvaltningsrett", 9. utgave, side 319, hvor det heter: "Klage får ikke automatisk slik 'oppsettende virkning'. Men både underinstansen, klageinstansen og annet overordnet organ kan etter eget skjønn beslutte at iverksetting skal utstå til klagefristen er ute eller klagen avgjort".

Det er ikke klageadgang på avslag på begjæring om oppsettende virkning. Spørsmålet er behandlet i Bernt/Rasmussens "Frihagens forvaltningsrett", 2010, side 314, hvor det heter: "Beslutning om å utsette eller ikke utsette iverksettingen av et vedtak er ikke noe enkeltvedtak. Det er ikke i seg selv bestemmende for rettigheter og plikter for partene, bare for den faktiske situasjon de vil stå overfor når endelig avgjørelse i saken foreligger."

Etter Riksantikvarens oppfatning, vil det være svært uheldig for middelalderkirken med avbrudd i restaureringsarbeidet som allerede er i gang. Den faglig valgte metodikken har flere trinn som er avhengig av å følge på hverandre i bestemte tidsintervaller for å oppnå et vellykket sluttresultat. Å avbryte denne prosessen vil derfor gi risiko for at både det allerede utførte arbeid og gjenstående arbeid vil få svekkelser og bli mer skadeutsatt.

Det vises i denne sammenheng til faglig rapport fra Fabrica kulturminnetjenester, datert 15. juni 2024, hvor det heter:

"Å la fugen tørke/få første herding gjennom juli, er et kompromiss; ideelt burde en starte pussing nokså umiddelbart etter spekking. Men siden veggen er stor (ca 75 m²) og fugene ekstremt dype/krevende, og dermed krever minst en måneds arbeid før spekkingen (mai-juni), ble det valgt å bruke ferietiden i juli for opptørk/første herding og benytte det generelt fuktigere værlaget fra tidlig august (relativ luftfuktighet) for tid til pussing. /../ Alle avvik fra denne planlagte arbeidsgangen vil medføre høyere risiko for skader når muren utsettes for været. Det vil f.eks. være meget uheldig å utsette pussing. Kalksesongen varer bare fra mai til ca. midten av august, og utsettelse vil bety et helt års forskyvning. Da vil det være lite av den viktige restfukten igjen i fugene. Verken utførende (Mannhart) eller rådgiver (Fabrica) kan påta seg noe ansvar ved avvik".

Riksantikvaren mener at det byggfaglig og kostnadmessig er viktig at disse arbeidene ikke stopper opp. Arbeidene kan bare utføres gjennom sommeren 2024 uten store økonomiske tap for tiltakshaver. Vi har på dette grunnlag besluttet å ikke gi oppsettende virkning for klagen.

Klagens momenter

Klager mener at dispensasjonsvedtaket må kjennes ugyldig.

Klagen har i hovedsak følgende momenter:

Kalking av fugene er akseptabelt, men ikke påføring av kalkpuss på fasaden

Klager skriver: "At sementfugene etter hvert må fjernes og erstattes med kalkfuger for å sikre god fuktvandring, fremstår som en robust vurdering som det er enighet om i fagmiljøene. Spørsmålet er om fasaden i tillegg skal påføres kalkpuss. Påføring av kalkpuss og hvitting ble anbefalt av fellesrådets konsulenter, og dette har fremstått som et hovedpremiss for arbeidet som er gjort, også for Riksantikvarens involvering i arbeidet i en tidlig fase".

I et notat datert 12. mars 2024, bestilt av Kirkevergen og Fellesrådet, anbefalte Riksantikvaren at Hedrum kirke repareres med kalkmørtel, pusses og hvittes.

Menighetsrådet besluttet i møte 2. april 2024: «Ut fra en helhetlig vurdering av bygningstekniske, kulturhistoriske og andre hensyn går menighetsrådet inn for at kirkens fasade refuges med kalkmørtel, og ikke pusses og hvittes. Fellesrådet bes søke om dispensasjon til istandsetting i henhold til dette".

Alternative utredninger

I notatet fra Menighetsrådet heter det at man "har vært opptatt av å få frem et bredere sett av vurderinger, ikke minst fordi fellesrådets konsulenter og Riksantikvaren vurderer bevaringstekniske og kostnadmessige forhold helt annerledes enn andre eksperter og andre eiere av tilsvarende middelalderbygg, inkludert staten som forvalter og eier (Statsbygg og Forsvarsbygg)".

Menighetsrådet har innhentet innspill fra et utvalg av rådgivere og eksperter, og spesifikt for kirkens fasade slik den fremstår. Det ble gjennomført en befaring av kirkens fasade med noen av ekspertene, som har omfattende erfaring med kalkmørtling, byggteknisk og praktisk: Øyvind Buset (murmester, fagkonsulent i Norske Murmesteres Landsforening og daglig leder for Norsk Murforum), Xhevdet Kadrijaj (murmester og daglig leder hos XK Entre-prenør AS), Mads Kjølén (murmester og leder hos Einar Stange AS), Arild Levernes (murmester pensjonert), Margrethe Moe (konservator og rådgiver ved WSP AS, tidl. Riksantikvaren, KA mv), og Dag Erik Sund (murmester, Einar Stange AS).

Kalkpussing bryter kirkens stedsskapende identitet

I notatet fra Menighetsrådet heter det at påføring av kalkpuss vil endre kirkens uttrykk radikalt i forhold til slik denne har sett ut de siste hundre år. Fra menighetens

medlemmer er det fremmet et sterkt ønske om å beholde dagens uttrykk, om dette er bygningsteknisk mulig.

Saksbehandlingsfeil

Klager mener at saksbehandling og vedtaket har flere feil og mangler, og mener at dette representerer brudd på utredningsplikten i fvl. § 17 første ledd og mangler i faktagrunnlaget.

Klager mener at Riksantikvarens involvering i saksbehandling forut for dispensasjons-søknaden begrenset sakens opplysning og la rammer for søknadens innhold. I notat til Fellesrådet uttaler Kirkevergen at «vurderingene fra Riksantikvaren gir et tydelig signal om at en søknad om dispensasjon fra kulturminneloven som Hedrum menighetsråd ønsker, ikke kan anbefales og dermed vil bli avslått».

Dette ble ifølge klager "ytterligere tydeliggjort i den muntlige redegjørelsen som ble gitt i Fellesrådets møte, og forsterket ved at det ble fremholdt at Riksantikvaren ikke vil bevilge støtte til gjennomføring av andre tiltak enn det Riksantikvaren har uttrykt som riktig. Riksantikvaren har vært deltakende i hele prosessen fra fellesrådets konsulenter ble engasjert, gjennom arbeidsmøter og «folkemøte» i kirken. Som nevnt ovenfor, har påføring av puss og hvitting av fasaden vært et underliggende premiss i hele prosessen, noe som fremgår av rapporter og møtereferater. Konsekvensen av en slik styrende involvering fra Riksantikvarens side er at alternative tiltak ikke har blitt tilstrekkelig vurdert".

Ifølge klager er Riksantikvarens involvering i prosessen forut for søknaden ikke forsvarlig og ikke i tråd med utredningsansvaret. Klager skriver at denne er "ikke i henhold til hva som kan anses å være forsvarlig saksbehandling og forutsetningen om at sakens ulike sider skal vurderes tilstrekkelig (utredningsplikten). Menighetsrådets vurderinger og innhentede råd ble av fellesrådet satt til side fordi de ikke var i tråd med Riksantikvarens forhåndsanbefaling (tolket av fellesrådet som et forhåndsvedtak). Innvendingene er heller ikke vurdert, ei heller nevnt i søknaden og i vedtaket. Med andre ord har Riksantikvarens involvering i prosessen frem mot søknaden vært avgjørende for at faktagrunnlaget for Riksantikvarens skjønnsutøvelse er mangelfullt. Vi mener involveringens form og konsekvenser for behandlingen av saken er i strid med god forvaltningsskikk".

Ifølge klager er det også "manglende faglig bredde og kompetanse i de bygningstekniske vurderingene" og det foreligger "feil angivelse av allmenne bygningstekniske vurderinger". Klager viser til at de faglige vurderingene og bakgrunnen for fellesrådets vedtak og søknad om dispensasjon er utarbeidet av Fabrica AS, som består av to konsulenter. Riksantikvaren henviser til Fellesrådets konsulenter både i anbefalinger forut for søknaden og i vedtaket. Det er ulike syn og vurderinger når det gjelder

restaurering av murverk fra middelalderen, noe som er godt dokumentert i Menighetsrådets notater og vurderinger, og forutsetningsvis kjent for Riksantikvaren. Fellestrådets konsulenter syn og vurderinger avviker fra en allmenn oppfatning blant eksperter på murverk, noe som fremgår tydelig av notatet til fagsjef Øyvind Buset i Norske Murmestres Landsforening".

Ifølge klager har Riksantikvaren i sitt vedtak basert seg på konklusjoner som ikke er allmenne bygningstekniske vurderinger. Disse konklusjonene er likevel fremstilt som om de er velkjente og allmenne.

Manglende økonomiske beregninger av kostnader

Klager skriver at Menighetsrådet underveis i forprosjektet har "etterlyst konkrete beregninger og kalkyler som viser restaureringskostnader, vedlikeholdskostnader og livsløpskostnader ved henholdsvis kalking/hvitte og kun fuging. Fellestrådets konsulenter ga uttrykk for at dette ikke er mulig å fremskaffe. Riksantikvaren har gjennom forprosjektet gitt uttrykk for det samme og uttalte i anbefalingen fra 12. mars 2024 at det «er ikke mulig å gi noen eksakt frekvens eller kostnad» for vedlikehold ved ulike løsninger. Det er etter vår oppfatning ikke i samsvar med utredningsplikten å fatte vedtak uten slike kalkyler, som må anses å være en grunnleggende og elementær del av beslutningsgrunnlaget for en restaurerings- og investerings sak av denne typen".

Det er ifølge klager heller ikke i søknaden og i vedtaket gjort vurderinger av de fulle økonomiske kostnadene, inkludert følgekostnadene, ved kalking/hvitte, i strid med den hundreårige tradisjonen kirken har hatt.

Riksantikvarens vurdering

Påføring av kalkpuss på fasader – stedsidentitet og tradisjon

Hedrum middelalderkirke er en romansk steinkirke og har siden oppføringen på 1100-tallet og frem til 1920-tallet hatt ytre kalkpuss på fasadene.

Det er siden 1927 ikke blitt påført ny kalkpuss på Hedrum steinkirke. Denne løsning var i tråd med datidens oppfatning hos enkelte antikvarer, herunder arkitekt og arkeolog Gerhard Fischer, som mente at "stenene skulle tale" ved å la steinkirkenes murverk stå upusset.

Blant befolkningen i Hedrum har kirken med sitt konstituerende stedsuttrykk i cirka hundre år hatt eksponerte steinfasader. Offentlige bygninger som denne har en sentral signaleffekt som er med på å skape lokal identitet i et tettsted. Riksantikvaren har respekt for at den visuelle opplevelse av en offentlig bygnings fasadeuttrykk av mange oppfattes som viktig. Kulturminnemyndighetene skal normalt også legge vekt på hva

som er lokal stedsoppfatning som en av flere faktorer når det treffes vedtak om endringer av en kulturhistorisk viktig bygning.

Men ser man dette i et lengre tidsperspektiv bakover i tid, var den historiske situasjonen annerledes. Den 900 år gamle tradisjonen for Hedrum kirke og for andre steinkirker fra denne perioden er at kirken var påført et ytre kalksjikt, i likhet med andre norske steinkirker fra samme periode, slik vi fortsatt finner dem i dag.

Påført kalkpuss sikrer murverket best over tid

Riksantikvaren vurderer at Hedrum kirkes murverk trenger en værhud i form av puss eller slemming for å fungere optimalt. En puss er både en beskyttelse av stein og fuger mot værpåkjenninger og den bidrar til at fukt både innenfra og utenfra håndteres best mulig og fortrinnsvis tørker opp på overflaten. På noen områder i Hedrum steinkirkes fasader er det ekstra store fuger mellom steinene, noe som er egnet til sprekkdannelser dersom disse ligger "åpne". Eksponerte fuger er sårbare, og vedlikehold av disse er krevende.

Klagers eksperter uttrykker i hovedsak at steinfasadene kan bevares uten puss. Riksantikvaren erkjenner at denne faglige holdningen også er gyldig og har legitimitet. Men som nevnt over, er Riksantikvaren opptatt av å få en beskyttende overflate med kalkpuss som etter vårt faglige syn i større grad vil gi murverket bedre forutsetninger for å stå imot fukt og temperatursvingninger og gi de beste bevaringsforholdene over tid. Det er vår oppfatning at dette murverkets karakter er basert på å være pusset som en del av sin funksjonalitet.

Som nevnt over, ønsker ikke Riksantikvaren eksponerte fuger, med den begrunnelse at belastningen på hver enkelt fuge vil bli for stor. Dette faglige syn er basert på Fabricas rapporter fra forprosjektet.

I Norconsults notat påpekes fordeler med tynn kalkpuss slik: «I værharde miljøer der kirken er utsatt for sterke påkjenninger, kan man etablere et beskyttende slitelag av kalk. En tynnpuss av kalk/hvitning vil tette svinnriss og bevegelsesriss mellom natursten og fug og binde murverket noe sammen og bidra til bedre avrenning av murverket. Tynnpussen vil da fungere som et offersjikt som beskytter murverket, synliggjøre vannpåkjenning, men også krever vedlikehold ved forvitring. Tynnpussen følger ujevnheter i murverket slik grunnarbeidet i fugene har betydning for levetiden til murverket, herunder også naturstenene.»

Etter Riksantikvarens oppfatning, skaper ytre kalkpuss en beskyttende overflate som samtidig gir best mulig fuktvandring og fukthåndtering i murverket.

Saksbehandlingsfeil

Klager kommer med en rekke påstander som Riksantikvaren i hovedsak vil avvise. Ifølge klager, ble Menighetsrådets vurderinger og innhentede råd satt til side av Fellestrådet fordi de ikke var i tråd med Riksantikvarens forhånds anbefaling (tolket av Fellestrådet som et forhåndsvedtak).

Riksantikvaren skal som fagmyndighet sørge for at saken er best mulig opplyst, jf. prinsippet i forvaltningsloven § 17. Direktoratet skal utøve et faglig skjønn. At dette faglige synet avviker fra faglige vurderinger fra andre eksperter som klager selv har innhentet råd fra, er ikke uvanlig. Alternative vurderinger er legitime og relevante. Øvrige divergerende faglige synspunkter i denne saken er direktoratet godt kjent med. Men dette avskjærer ikke Riksantikvaren fra å treffe en konklusjon og fatte vedtak i tråd med det vi mener er det faglig korrekte ståsted i den enkelte konkrete sak.

Riksantikvarens saksbehandling har i denne konkrete saken fulgt normale prosedyrer. Det er helt vanlig og nødvendig at Riksantikvarens kirkeseksjon har løpende kontakt med Kirkelig Fellestråd som har utøvende ansvar for kirkens vedlikehold før vårt vedtak om dispensasjon fattes. Normalt avholder vi også befaringer i forkant, noe som også ble gjort i denne sak. Gjennom tett dialog med Fellestrådet, sikrer vi at faglige oppfatninger og ulike praktiske behov er omforent i forkant. Dette er naturlig og funksjonelt. At klager mener at dette til en viss grad gir førende premisser i forkant, er korrekt, men noen formell saksbehandlingsfeil kan det etter vårt syn ikke representere.

Riksantikvarens involvering i saksbehandling forut for at vi ga dispensasjon har neppe begrenset sakens opplysning, slik klager hevder. Det er riktig at vi har kommet med innspill forut for søknaden fra Fellestrådet. Denne prosessen har vært dialogisk med Fellestrådet som søker med drifts- og forvaltningsansvaret for Hedrum kirke. Ettersom dette organet har driftsansvaret for kirken, er det naturlig at dialogen avholdes direkte med Fellestrådet. At det faglige utfallet er annerledes enn hva klager ønsker, rokker ikke ved at vi grundig har vurdert sakens faglige kompleksitet og omfang i forkant av dispensasjonsvedtaket.

Etter vår oppfatning, foreligger det ikke vesentlige saksbehandlingsfeil i denne saken som har hatt avgjørende betydning for sakens utfall, jevnfør prinsippet i forvaltningsloven § 41. Klagers anførsler om saksbehandlingsfeil bestrides.

Manglende økonomiske beregninger av kostnader

Klager skriver at Menighetsrådet underveis i forprosjektet har etterlyst beregninger og kalkyler som viser restaureringskostnader, vedlikeholdskostnader og livsløpskostnader ved henholdsvis kalking/hvitting kontra kun fuging.

Det er korrekt at Riksantikvaren uttalte i anbefalingen fra 12. mars 2024 at det «er ikke mulig å gi noen eksakt frekvens eller kostnad» for vedlikehold ved ulike alternative løsninger. Vi opprettholder at det ikke over tid er mulig å gi konkrete kalkyler for de ulike restaureringsløsningene; her pusset - kontra upusset steinfasade.

Men etter vårt syn, er det nærliggende å påpeke at ved kontrafaktisk å la steinfasadene fortsatt være eksponert, ville dette på sikt kunne ha en avgjørende kostnadsside som kanskje er større enn ved den her valgte løsning; kalkpuss av fasadene. Dersom man lar fasadene være upusset, vil sannsynligvis vær- og vindforhold gjøre at de større åpne fugene mellom steinene vil trenge hyppigere reparasjon enn dersom disse beskyttes gjennom heldekkende kalkmørtelhinne som skjerner fugene. Dette kan i seg selv over tid være et fordyrende element. Eksponerte fuger krever også strengere vedlikeholdsdisiplin, og i verste fall kan forvittringsproblematikken i det indre av murverket gjenoppstå. Klagers anførsler bestrides også på dette grunnlag.

Konklusjon

Etter ny vurdering av saken i tråd med klagers anførsler, har Riksantikvaren ikke funnet grunnlag for å omgjøre vedtaket av 23. mai 2024, jf. forvaltningsloven § 33 andre ledd.

Klagesaken sendes til Klima- og miljødepartementet for endelig avgjørelse.

Klager gis en frist på 10 (ti) dager til å kommentere innholdet i dette brev. Eventuelle merknader sendes rett til Klima- og miljødepartementet med kopi til Riksantikvaren.

Hilsen

Anne-Judith Munthe-Kaas
avd.direktør, Juridisk seksjon

Kaare Stang
seniorrådgiver

Brevet er elektronisk godkjent uten underskrift

Vedlegg: Klage fra Hedrum menighet, i brev datert 11. juni 2024, brev fra Larvik kirkelige fellesråd, datert 17. juni 2024.

Kopi til: Arvid Gusland, Hedrum menighet, Postboks 258 Sentrum , 3251 LARVIK / Larvik kirkelige fellesråd, Postboks 258 Sentrum, 3251 LARVIK / Larvik kommune, Postboks 2020, 3255 LARVIK.

Larvik, 17. juni 2024

Ad. Hedrum menighets klage på Riksantikvarens dispensasjonsvedtak av 23.5.2024

Larvik kirkelige fellesråd (LKFR) har mottatt og vurdert Hedrum menighets klage av 11.6.24 over Riksantikvarens dispensasjonsvedtak av 23.5.24. LKFR fattet sitt vedtak i saken 18.4.24 og vil bemerke til Riksantikvaren (RA) og Klima- og miljødepartementets (KLD) videre behandling av saken:

Hedrum kirke er en automatisk fredet middelalderkirke og omfattes av kulturminneloven § 3, jfr. § 8.

LKFR har stor forståelse for at Hedrum menighet som eiere og daglige brukere av Hedrum kirke har stort engasjement i uttrykket i fremtidig fasade av kirken. Etter at tidligere kalkmørtel og hvitkalking ble fjernet har kirken nær i hundre år fremstått med steinfasade, som menigheten har tilvent seg som det «riktige» fasadeuttrykk, som ikke minst har gitt kirken et eget særpreg i forhold til de fleste middelalderkirker, som er hvitkalket.

Hedrum menighet bestrider ikke at LKFR som forvalter av kirken etter kirkelovgivningen har myndighet til å vedta istandsettings- og vedlikeholdstiltak overfor Riksantikvaren som rette dispensasjonsmyndighet etter kulturminneloven § 8.

Hedrum menighet påstår imidlertid at Riksantikvarens dispensasjonsvedtak er ugyldig, noe LKFR vurderer som åpenbart uriktig.

LKFR vil innledningsvis bemerke at det er flere relevante hensyn i forhold til å vedta «riktig» fasadeuttrykk- og -kvalitet av en middelalderkirke. Det åpenbart tyngste hensyn er hensynet til best bevaring av kirkens kulturhistoriske kvaliteter. LKFR anser at en hvitkalket kalkmørtelfasade utenpå kistemurfasade gir best beskyttelse av kirken, især forhold til beskyttelse mot vær og fuktighet. Her har Riksantikvaren i likhet med LKFR vært klare hele tiden. Hedrum kirke har utvilsomt store kritiske fuktskader etter at opprinnelige kalkfasade ble hugget bort og erstattet med sementfuger. Dernest er en slik fasade best i samsvar med den kulturhistoriske tradisjon. Våre middelalderkirker var med få unntak hvitkalket fra begynnelsen av, herunder utvilsomt også Hedrum kirke, gjennom dokumenterte bilder. Slik hvitkalking får også frem kvadersteinene rundt vinduer, dører og hjørner, som opprinnelig uttrykk. Det tredje hensyn er hvilken fasade menigheten har et «eierforhold» til. Det forhold at alle nålevende i Hedrum har vent seg til kirken har en steinfasade har utvilsomt en verdi, også at den skiller seg fra de fleste andre middelalderkirker, også i Larvik. Det fjerde hensyn er økonomiske hensyn, især at hvit kalkmørtel krever regelmessig kalking.

Besøksadresse	Postadresse	Telefon:	E-post:	Org.nr.:	Vår saksbehandler:
Romberggata 4 3256 Larvik	Postboks 258 Sentrum 3251 Larvik	33 17 30 00	kirkevergen@larvik.kirken.no	976 990 803	Stig Aaroe. Arnesen Tlf. 92 62 67 48

LKFR vurderte alle disse forhold i sitt vedtak, forut for dispensasjonssøknad til Riksantikvaren.

LKFR har følgende kommentarer til Hedrum menighets anførsler:

Riksantikvarens involvering i saken (Hedrum menighets pkt. 4.1)

LKFR forvalter i alt seks middelalderkirker. Vi har derfor en løpende dialog med RA om vedlikeholdet av våre automatisk fredete kirker. Dette gjelder ikke minst alle større planlagte, forberedte og gjennomførte istandsettings- og vedlikeholdstiltak. Det er således avgjørende at LKFR fremmer og vedtar tiltak som er i samsvar med den bevarings- og vedlikeholdsstrategi som direktoratet gjennomfører. RA har den fremste kompetanse på dette området, noe som ikke minst gjorde at RA, og ikke fylkeskommunene, beholdt dispensasjonsmyndigheten, bestemt av KLD.

LKFR har selvsagt søkt råd om hvilke faglige hensyn direktoratet vektlegger i forvaltning i slike saker. LKFR har likevel på *selvstendig* grunnlag vurdert alle relevante hensyn, før vi fattet vårt vedtak før søknad om dispensasjon. Vi har ikke på noen måte vært bundet av RAs sin forvaltningspraksis, men vedtok i stedet en utsettelse av saken, for å påse at Hedrum menighets syn ble fullstendig belyst, før vi fattet vårt vedtak av 18.4.24. I møtet vårt møte ble alle foran nevnte hensyn behandlet og diskutert, herunder Hedrums menighets innspill.

LKFR valgte derfor en særskilt utførlig behandling med møte i Hedrum kirke, hvor menigheten fikk fremføre sine argumenter for LKFR sitt vedtak. Forut for dette hadde også Jørn Holme, som leder i LKFR et eget møte med menighetsrådet.

LKFR behandling må på denne bakgrunn ses på som optimal i en ekstra runde før å få belyst alle relevante forhold. RAs vedtak om dispensasjon er således ikke på dette grunnlag ugyldig.

Manglende faglig bredde og kompetanse i de bygningstekniske vurderingene og feil angivelse av allmenne bygningstekniske vurderinger (Hedrum menighet pkt. 4.2)

LKFR synes det har vært positivt at Hedrum menighets har innhentet sine vurderinger fra annet murerfaglig hold. LKFR fikk fremlagt disse vurderingene i sitt møte før rådet fattet sitt vedtak 18.4.24, som menigheten redegjorde for muntlig før LKFR fattet sitt vedtak om å søke dispensasjon fra RA. LKFR anså ikke at disse vurderingene hadde tyngre relevant betydning, især ut fra at de manglet erfaring fra tilsvarende middelalderkirker. LKFR anså at hvitkalket murmørtel på Hedrum kirke er den optimale og beste bevaring av kirken som automatisk fredet kulturminne.

Manglende økonomiske beregninger av kostnader (Hedrum menighet pkt. 4.3)

LKFR fikk fremlagt av Kirkevergens forut for behandling i møtet om vedtak før søknad til RA prognoser for vedlikehold av fasade av hvitkalket murmørtel. Sett hen til at hvitkalket

Besøksadresse	Postadresse	Telefon:	E-post:	Org.nr.:	Vår saksbehandler:
Ramberggata 4	Postboks 258 Sentrum	33 17 30 00	kirkevergen@larvik.kirken.no	976 990 803	Stig Aaroe. Arncsen
3256 Larvik	3251 Larvik				Tlf. 92 62 67 48

murmørtel er den beste fasade for kirkens bevaring, vil likevel regelmessig hvitkalking av mørtellag (fra fem til ti års behandling) være samlet sett best sett hen til økonomisk forvaltning.

LKFR vil garantere for disse utgiftene, uavhengig av særskilt kommunal bevilgning og/eller bevilgning fra Kikrebevaringsprogrammet, som ellers for Hem, Styrvold, Tjølling og Tanum middelalderkirker i vår forvaltning. LKFRs sin behandling er således et tilstrekkelig faglig grunnlag for RAs vedtak.

Lemfeldig og feilaktig gjengivelse av kirkens restaureringshistorie (Hedrum menighet pkt. 4.4)

LKFR anser Hedrum menighets redegjørelse for feil i kirkens restaureringshistorie som fullstendig løserevet og irrelevant. Ulike antikvarers syn på kirkens fasade er på bakgrunn av dagens tunge tekniske kunnskap om kirken ikke av noen avgjørende betydning. RA har i dag en helt annen faglig samlet kunnskap om middelalderkirkene enn enkelte antikvarer i forvaltningen som hadde sitt «personlige» verdisyn (takk og lov for det).

Ikke-reelle vurderinger av opplevelsesverdier (Hedrum menighet pkt. 4.5)

Det fremgår av vår fremstilling av LKFRs behandling at rådet vurderte grundig menighetens syn på dagens opplevelse av kirken. LKFR anså at menighetens opplevelse av å beholde steinfasaden er et meget relevant hensyn, men måtte vike av hensyn til det som var best for kulturminnet og den kulturhistoriske tradisjon.

Menighetsrådets klare vedtak er ikke vektlagt (Hedrum menighet pkt. 4.6)

LKFR la stor vekt på menighetens syn. Det er selvsagt vanskelig for et fellesråd å treffe et vedtak som strider mot eier og daglige brukere av kirken. Det gjorde også at fellesrådet utsatte saken, hvor leder hadde et særskilt møte med menighetsrådet, og en utvidet behandling med møte i Hedrum kirke, med innlegg fra menighetsrådets leder. Det er like fullt fellesrådets rett og plikt etter loven å fatte de vedtak som er best for et slikt viktig fredet kulturminne. Vi er sikre på at menigheten i ettertid, og i alle fall i kommende generasjoner, vil være glad for det veivalg og sikring av kulturminnet som fellesråd og RA har vedtatt.

Samlet vurdering

LKFR kan således ikke på noen måte se at vår behandling og vedtak forut for RA sitt vedtak eller forhold ved RAs dispensasjonsvedtak som enkeltvis eller samlet gjør vedtaket ugyldig. Vi kan heller ikke se forhold som gjør at Ras vedtak bør endres.

DEN NORSKE KIRKE

Larvik kirkelige fellesråd

Vi ber derfor innstendig om at KLD forkaster klagen, og at klagen heller ikke gis oppsettende virkning. Sementfugene i Hedrum kirke er nå nærmest skiftet ut, og kirkens sydvegg er klar for ønsket mørtel og kalking. En videre utsettelse vil medføre fare for ytterligere skade for kirken.

LKFR vil prioritere Hedrum kirke av alle våre middelalderkirker ferdig istandsatt til det store Olavs-jubileet i 2030.

Med hilsen

Jørn Holme

Leder Larvik kirkelige fellesråd

Andreas Berg

Nestleder Larvik kirkelige fellesråd

Signid Kobro Stensrød

Kirkeverge

Stig Aarøe Arnesen

Kirkebyggforvalter

Larvik, 11. juni 2024

Klima- og miljødepartementet

Sendt Riksantikvaren – Direktoratet for kulturmiljøforvaltning
postmottak@ra.no

Riksantikvarens referanse: 21/02114-54

Hedrum kirke – istandsetting

Klage på dispensasjonsvedtak

Hedrum sokn fremmer med dette klage på Riksantikvarens dispensasjonsvedtak datert 23. mai 2024 vedrørende istandsetting av Hedrum kirkes sørvegg. Vi mener vedtaket er ugyldig og begrunner dette i det følgende.

1 Klagerett og -frist

Dispensasjonsvedtaket gjelder søknad om dispensasjon fremmet av Larvik kirkelige fellesråd (fellesrådet) 19. april 2024. Hedrum sokn er part i saken som eier av kirken og har derfor klageadgang etter forvaltningsloven.

Vedtaksbrevet angir at vedtaket kan påklages innen tre uker, jf. kulturminneloven § 8 første ledd siste punktum. Nevnte bestemmelse angir en klagefrist på seks uker. Denne klagen er datert og sendt innen tre uker og derfor under enhver omstendighet rettidig.

2 Begrunnelse for vedtakets ugyldighet. Oppsettende virkning

Saksbehandlingen og vedtaket inneholder flere mangler som i seg selv og hver for seg er grunn til at vedtaket er ugyldig. Dette er det redegjort for i punkt 4.

Vi mener at feilene har ledet til at Riksantikvaren har kommet frem til feil resultat med vidtrekkende konsekvenser, noe det er redegjort for i punkt 5.

Arbeidet med istandsetting av fasaden er igangsatt. Klagen må gis oppsettende virkning (fvL § 42) og arbeidet stanses til klagen er behandlet, med unntak for forarbeid som er uavhengig av istandsettingsmetode. Det vises i denne forbindelse til konsekvensvurderingen i punkt 5.

3 Om sakens innhold og forløp

Hedrum kirke er en langkirke av mur oppført på 1100-tallet, men senere betydelig endret. Kirken er automatisk fredet i medhold av kml § 4. Kirken har siden 1930 vært fuget med sementmørtel og hatt en eksponert (upusset) steinmur. Fellesrådet igangsatte et arbeid for å kartlegge skader og istandsettingsbehov på steinmuren. Fabrica AS og murmester Martin Mannhart (fellesrådets konsulenter) har vært engasjert av kirkevergen til å kartlegge tilstanden til kirkens fasade og å

Besøksadresse	Postadresse	Telefon	Organisasjonsnr.	Bankkontonr.
Romberggt. 4	Postboks 258 Sentrum	33 17 30 00	976 990 730	2440.07.57484
3256 Larvik	3251 Larvik			

DEN NORSKE KIRKE

Hedrum menighet

etablere prøvefelter for kalkbehandling. Hedrum menighetsråd (menighetsrådet) har vært orientert og involvert i kartleggings- og vurderingsprosessen.

Riksantikvaren ga i januar 2023 tillatelse til å hugge ut sementfugene på kirkens sørvegg. Dette ble gjort i 2023, og det ble etablert prøvefelt for istandsetting.

At sementfugene etter hvert må fjernes og erstattes med kalkfuger for å sikre god fuktvandring, fremstår som en robust vurdering som det er enighet om i fagmiljøene. Spørsmålet er om fasaden i tillegg skal påføres kalkpuss. Påføring av kalkpuss og hvitting ble anbefalt av fellesrådets konsulenter, og dette har fremstått som et hovedpremiss for arbeidet som er gjort, også for Riksantikvarens involvering i arbeidet i en tidlig fase.

I et notat datert 12. mars 2024, bestilt av kirkevergen/fellesrådet for å foreligge til menighetsrådets behandling av saken, anbefalte Riksantikvaren at Hedrum kirke repareres med kalkmørtel, pusses og hvittes.

Menighetsrådet fattet følgende beslutning i sitt møte 2. april 2024: «Ut fra en helhetlig vurdering av bygningstekniske, kulturhistoriske og andre hensyn går menighetsrådet inn for at kirkens fasade refuges med kalkmørtel, og ikke pusses og hvittes. Fellesrådet bes søke om disposisjon til istandsetting i henhold til dette.»

Menighetsrådets beslutning ble begrunnet i et notat som følger som vedlegg. Notatet oppsummerer argumenter og vurderinger i spørsmålet om kirken bør kalkes eller ikke. Påføring av kalkpuss vil endre kirkens uttrykk radikalt i forhold til slik den har sett ut de siste hundre år. Fra menighetens medlemmer er det fremmet et sterkt ønske om å beholde dagens uttrykk, om det er bygningsteknisk mulig. At dette er en gjennomgående oppfatning i menigheten ble bekreftet da saken ble lagt frem til orientering i menighetsmøtet 7. april, hvor også nevnte notat ble gjort tilgjengelig for menighetens medlemmer. For menighetsrådet har det vært viktig å gjøre en forsvarlig vurdering av de alternativene som foreligger og ikke kun basere seg på et premiss om at kalkpussing er det eneste riktige alternativet. Det er mange og ulike meninger om saken. Og det kan være vanskelig å sortere vurderinger og oppfatninger. Det er i de faglige vurderingene heller ikke rett frem å se hva som er bygningstekniske, kulturhistoriske og øvrige begrunnelser. Dette gjelder vurderingene både fra fellesrådets konsulenter og fra Riksantikvaren. Menighetsrådet har vært opptatt av å få frem et bredere sett av vurderinger, ikke minst fordi fellesrådets konsulenter og Riksantikvaren vurderer bevaringstekniske og kostnadmessige forhold helt annerledes enn andre eksperter og andre eiere av tilsvarende middelalderbygg, inkludert staten som forvalter og eier (Statsbygg og Forsvarsbygg). Notatet er basert på innspill fra mange eksperter, og det er søkt å skille mellom bygningstekniske og andre vurderinger og begrunnelser, for å etablere et håndterbart og forsvarlig beslutningsgrunnlag hvor ulike hensyn kan måles opp mot hverandre.

Fellesrådet ble orientert om menighetsrådets vedtak og nevnte notat ble oversendt. Kirkevergen ga deretter overfor menighetsrådet uttrykk for at Riksantikvarens anbefaling datert 12. mars ikke er å anse som en anbefaling, men som en informasjon om hva Riksantikvaren mener er en forsvarlig istandsetting av kirken, og at menighetsrådets vedtatte løsning ikke vil bli godkjent. Videre uttalte kirkevergen at det kun er Riksantikvarens og fellesrådets konsulenter vurderinger som er direkte relevante fordi andre eksperter ikke har vurdert kirkens fasade konkret.

Besøksadresse	Postadresse	Telefon	Organisasjonsnr.	Bankkontonr.
Romberggt. 4 3256 Larvik	Postboks 258 Sentrum 3251 Larvik	33 17 30 00	976 990 730	2440.07.57484

DEN NORSKE KIRKE

Hedrum menighet

Riksantikvaren kom med en ny vurdering i en epost til kirkevergen 12. april. Vurderingen ble inntatt i et oppsummerende notat til fellesrådet fra kirkevergen 16. april (vedlagt). Kirkevergen avslutter notatet med at «vurderingene fra Riksantikvaren gir et tydelig signal om at en søknad om dispensasjon fra kulturminneloven som Hedrum menighetsråd ønsker, ikke kan anbefales og dermed vil bli avslått». Kirkevergen innstilte følgende overfor fellesrådet: «LKFR kan ikke følge Hedrum menighetsråds anmodning. Det vises til Riksantikvarens anbefaling og LKFR vil søke dispensasjon for istandsetting med det utgangspunktet.».

På bakgrunn av disse vurderingene og dokumentene vedtok menighetsrådet å innhente ytterligere råd og innspill fra et bredt utvalg av rådgivere og eksperter, og spesifikt for kirkens fasade slik den fremstår. Det ble gjennomført en befaring av kirkens fasade med noen av disse ekspertene, som alle har omfattende erfaring med kalkmørtler, byggteknisk og/eller praktisk utførende:

Øyvind Buset, murmester, fagkonsulent i Norske Murmesteres Landsforening og daglig leder for Norsk Murforum
Xhevdet Kadrijaj, murmester og daglig leder hos XK Entreprenør AS
Mads Kjølén, murmester og leder hos Einar Stange AS
Arild Levernes, murmester (pensjonert)
Margrethe Moe, konservator og rådgiver ved WSP AS (tidligere Riksantikvaren, KA mv)
Dag Erik Sund, murmester, Einar Stange AS

I tillegg til befaringen i kirken, hadde deltakerne tilgang til rapportene fra fellesrådets konsulenter, Riksantikvarens og kirkevergens vurderinger mv.

Det var en ens konklusjon blant de deltakende ekspertene, basert på en konkret vurdering av fasadens tilstand, at det ut fra bygg- og bevaringstekniske og driftsmessige hensyn ikke er grunner for å pusse og hvitte kirkens fasade. Tvert imot ble det advart mot dette fordi et pussjikt ikke har en funksjon når det gjelder fuktighetstransport, hvitfargen reduserer uttørking, det er stor risiko for at pussene ikke hefter på steinene og vedlikeholdskostnadene vil være betydelige.

Fagkonsulent Øyvind Buset har oppsummert sine vurderinger i et notat, i tråd med det ovennevnte. Notatet er vedlagt denne klagen.

En oppsummering av synspunktene ble sammen med Busets notat sendt kirkevergen og fellesrådets leder og nestleder samme dag som fellesrådets avholdt sitt møte 18. april (vedlagt).

Det ble også innhentet eksempler på og forslag til sertifiserte og velprøvde kalkmørtler benyttet (uten påføring av puss og hvitting) i svenske kirker som er sammenlignbare med Hedrum kirke.

I fellesrådets møte fikk menighetsrådets leder anledning til å presentere menighetsrådets vurderinger, inkludert resultatet av ekspertbefaringen og Busets vurdering. Fra kirkevergens side ble det deretter, i tråd med nevnte notat fra kirkevergen, fremhevet at Riksantikvaren vil si nei til en søknad som ikke innebærer kalking (puss og hvitting). Fellesrådets leder fremholdt i tillegg at man temmelig sikkert ikke vil få støtte til en restaurering av fugene med kalkmørtel uten en samtidig påføring av puss og hvitting. I debatten som fulgte, som menighetsrådet ikke var delaktig i, ble det lagt avgjørende vekt på at Riksantikvaren vil si nei til menighetsrådets vedtatte løsning og at finansieringen vil falle bort. På denne bakgrunn ble kirkevergens innstilling vedtatt med stort flertall, mot to stemmer for menighetsrådet vedtak og en blank stemme.

Besøksadresse	Postadresse	Telefon	Organisasjonsnr.	Bankkontonr.
Romberggt. 4 3256 Larvik	Postboks 258 Sentrum 3251 Larvik	33 17 30 00	976 990 730	2440.07.57484

Fellesrådet sendte 19. april dispensasjonssøknad i tråd med dette vedtaket.

4 Ugyldighetsbegrunnelse

Sakens behandling og vedtaket er beheftet med en rekke feil og mangler. Vi vil i det følgende redegjøre for noen av disse manglene, som hver for seg og samlet innebærer brudd med forvaltningslovens bestemmelser, blant annet brudd med utredningsplikten i fvl. § 17, 1. ledd og mangler i faktagrunnlaget. Riksantikvaren har gjennom sin involvering i prosessen frem mot søknaden selv forårsaket at faktagrunnlaget i saken ikke er riktig og tilstrekkelig.

4.1 Riksantikvarens involvering i saksbehandlingen forut for dispensasjonssøknaden begrenset sakens opplysning og la rammer for søknadens innhold

I sitt oppsummerende notat til fellesrådet uttaler kirkevergen at «vurderingene fra Riksantikvaren gir et tydelig signal om at en søknad om dispensasjon fra kulturminneloven som Hedrum menighetsråd ønsker, ikke kan anbefales og dermed vil bli avslått». Dette premisset ble ytterligere tydeliggjort i den muntlige redegjørelsen som ble gitt i fellesrådets møte, og forsterket ved at det ble fremholdt at Riksantikvaren ikke vil bevilge støtte til gjennomføring av andre tiltak enn det Riksantikvaren har uttrykt som riktig. Riksantikvaren har vært deltakende i hele prosessen fra fellesrådets konsulenter ble engasjert, gjennom arbeidsmøter og «folkemøte» i kirken. Som nevnt ovenfor, har påføring av puss og hvitting av fasaden vært et underliggende premiss i hele prosessen, noe som fremgår av rapporter og møtereferater. Konsekvensen av en slik styrende involvering fra Riksantikvarens side er at alternative tiltak ikke har blitt tilstrekkelig vurdert (se nedenfor). Riksantikvarens involvering i prosessen forut for søknaden er ikke i henhold til hva som kan anses å være forsvarlig saksbehandling og forutsetningen om at sakens ulike sider skal vurderes tilstrekkelig (utredningsplikten). Menighetsrådets vurderinger og innhentede råd ble av fellesrådet satt til side fordi de ikke var i tråd med Riksantikvarens forhåndsanbefaling (tolket av fellesrådet som et forhåndsvedtak). Innvendingene er heller ikke vurdert, ei heller nevnt i søknaden og i vedtaket.

Med andre ord har Riksantikvarens involvering i prosessen frem mot søknaden vært avgjørende for at faktagrunnlaget for Riksantikvarens skjønnsutøvelse er mangelfullt. Vi mener involveringens form og konsekvenser for behandlingen av saken er i strid med god forvaltningsskikk.

4.2 Manglende faglig bredde og kompetanse i de bygningstekniske vurderingene og feil angivelse av allmenne bygningstekniske vurderinger

De faglige vurderingene og bakgrunnen for fellesrådets vedtak og søknad om dispensasjon er utarbeidet av Fabrica AS, bestående av to konsulenter. Riksantikvaren henviser til fellesrådets konsulenter både i anbefalinger forut for søknaden og i vedtaket. Det er ulike syn og vurderinger når det gjelder restaurering av murverk fra middelalderen, noe som er godt dokumentert i menighetsrådets notater og vurderinger, og forutsetningsvis kjent for Riksantikvaren. Fellesrådets konsulenter syn og vurderinger avviker fra en allmenn oppfatning blant eksperter på murverk, noe som fremgår tydelig av notatet til fagsjef Øyvind Buset i Norges Murmestres Landsforening (vedlagt). Riksantikvaren har i sitt vedtak basert seg på konklusjoner som ikke er allmenne bygningstekniske vurderinger. Disse konklusjonene er likevel fremstilt som om de er velkjente og allmenne. Vi vil nevne et par eksempler:

Besøksadresse	Postadresse	Telefon	Organisasjonsnr.	Bankkontonr.
Romberggt. 4 3256 Larvik	Postboks 258 Sentrum 3251 Larvik	33 17 30 00	976 990 730	2440.07.57484

- Riksantikvaren skriver: «Begrunnelsen er at dette murverket ivaretas best med meddratte fuger med tynnpuss, slemming og hvitning, da dette vil gi en robust mur med best mulig fuktvandring og fordi skader lett kan utbedres lokalt.» Det ligger nær å tenke at argumentet, om det er korrekt, må ha ganske generell gyldighet: Ethvert murverk som opprinnelig har hatt en værhud, vil, når denne værhuden fjernes, eksponeres for nedbrytende krefter/erosjon. Så vidt vi vet finnes det ikke noen dokumentasjon som går i denne retning.
- Riksantikvaren skriver videre i vedtaket at en «fremgangsmåte som bare innebærer refuging med kalkmørtel, er et grep som (...) har velkjente tekniske og vedlikeholdsmessige svakheter». Dette er en påstand som ikke er begrunnet, og kan etter vår kunnskap ikke dokumenteres. Under enhver omstendighet er ikke dette «velkjente» svakheter. Tvert imot har alternativet, påføring av puss og hvitning, velkjente tekniske og vedlikeholdsmessige svakheter, slik Busets notat viser. Det er mange eksempler på dette, hvor noen også har fått offentlig oppmerksomhet nylig¹. Disse velkjente svakhetene er ikke nevnt i vedtaket.
- I notatet fra Buset fremgår følgende: «Uttrykket meddratt fuge [...] er ikke et uttrykk vi har i murerfaget. Komprimert rett avtrukket fuge, er et uttrykk vi bruker. Det er også litt beskrivende for utførelsen. Det er viktig at man lykkes med å få heft mot steinene i hele fugens dybde. Får man ikke dette til vil fukten søke i det hårrisset som oppstår mellom mørtel og stein, fremfor i selve fugemørtelen. Et pussjikt over fugen, vil ikke kunne erstatte eller rette opp for dette.» Riksantikvaren har med andre ord lagt til grunn et begrep som ikke benyttes i murerfaget, men fremstår som konstruert av fellesrådets konsulent, Fabrica AS.

Menighetsrådet har gjentatte ganger gjennom utredningsprosessen, også i møter med Riksantikvaren til stede, bedt om at det ble innhentet relevante «second opinions» og vurderinger av spørsmål fellesrådets konsulenter ikke har gitt tilfredsstillende svar på. Fra kirkevergens side er det imidlertid vært opplyst at Riksantikvaren mener rapportene fra Fabrica AS er et tilstrekkelig beslutningsgrunnlag.

Det er brudd på forvaltningslovens regler om utrednings- og informasjonsplikt når Riksantikvaren i forkant av fellesrådets vedtak og søknad gir uttrykk for at saken er tilstrekkelig opplyst med basis i Fabricas rapporter. Riksantikvaren har basert sin skjønnsutøvelse på manglende faktiske premisser.

4.3 Manglende økonomiske beregninger av kostnader

Menighetsrådet har underveis i forprosjektet etterlyst konkrete beregninger og kalkyler som viser restaureringskostnader, vedlikeholdskostnader og livsløpskostnader ved henholdsvis kalking/hvitning og kun fuging. Fellesrådets konsulenter ga uttrykk for at dette ikke er mulig å fremskaffe. Riksantikvaren har gjennom forprosjektet gitt uttrykk for det samme og uttalte i anbefalingen fra 12. mars 2024 at det «er ikke mulig å gi noen eksakt frekvens eller kostnad» for vedlikehold ved ulike løsninger. Det er etter vår oppfatning ikke i samsvar med utredningsplikten å fatte vedtak uten slike kalkyler, som må anses å være en grunnleggende og elementær del av beslutningsgrunnlaget for en restaurerings- og investeringssak av denne typen.

Det er heller ikke i søknaden og i vedtaket gjort vurderinger av de fulle økonomiske kostnadene, inkludert følgekostnadene, ved kalking/hvitning, i strid med den hundreårige tradisjon med

¹ <https://www.nrk.no/vestfoldogtelemark/middelalderkirker-i-norge-flasser--leter-etter-gammel-oppskrift-1.16846055>

eksponert steinfasade. Tiltaket har ikke bare konsekvenser for sørveggen, som søknaden gjelder. Det er en underliggende forutsetning i vedtaket at resten av kirken også må restaureres med kalking og hvitting i løpet av kort tid. Bygningsteknisk er det ikke avklart og vurdert at det er nødvendig å skifte ut sementfugene i alle veggene i overskuelig fremtid på grunn av fuktighet. Vedtaket om kalking/hvitting har dermed store følgekostnader som ikke er vurdert, verken av fellesrådet eller av Riksantikvaren.

4.4 Lemfeldig og feilaktig gjengivelse av kirkens restaureringshistorie

Riksantikvarens vedtak og tidligere korrespondanse inneholder flere feil og unøyaktigheter når det gjelder restaureringen for 100 år siden. Riksantikvaren tar feil når antikvaren i vedtaket relaterer restaureringen til bruken av sement og i brevet 12. mars til «tidens mote». Vi vil blant annet nevne det Riksantikvarens restaureringskonsulent, Domenico Erdmann, konstaterte om pusslaget tilstand i 1925. Motsatt hva Riksantikvaren bombastisk proklamerer i brev av 12.03.2024, var det ikke «tidens mote»² som dikterte nedhuggingen av pussen; det var tekniske overveielser. «Murverket er overalt i daarlig forfatning», skriver Erdmann: «Saaledes som de senere murreparasjoner er foretat har de snarere bidrat til at forværre skaden, idet sprekkene i de tykke mørtellag leder vand til væggen og danner is der sprænger løst og fast.» Derfor, anviser Erdmann, «maa yttermurene renses for al denne overflødige kalkpuss — helst renses fuldstændig og derefter spekkes i tynde lag med mager kalkmørtel (tilsat yderst litet cement), saaledes at stenens form er synlig i væggen. Denne kalkmørtel maa bestaa av vasket, skarp sand og absolut læsket kalk, for ulæskede kalkgryn bevirker opløsning og forvitring av overflaten og små sprængninger i det indre mørtellag.»³ Det finnes med andre ord erfaringsbasert, stedsspesifikk, veldokumentert kunnskap om at kalkpussen skapte flere problemer enn den løste, og derfor ble hugget ned.

Dessverre fulgte ikke arkitekt Haldor Larsen Børve, som kom til å forestå restaureringen, Erdmanns teknisk veloverveide anvisninger; det ble isteden brukt en sementbasert fugemørtel, som har vist seg å være et uheldig valg i det lange løp.

En annen av Riksantikvarens påstander som det kan sås tvil om, tilhører en kulturhistorisk argumentasjonslinje. Antikvaren slår fast at kirken har vært pusset og hvittet fra den ble bygget og frem til all puss ble fjernet i 1927. En tidligere riksantikvar antyder en annen historie: «Det tales ofte i kirkens regnskaper om at regn trængte gjennom tak og vægger, hvorfor man 'pindet' og spekket væggene», skrev Harry Fett i 1913.⁴ Ville man ha pinnet og spekket en allerede pusset vegg? Ville regn ha trengt gjennom pussede vægger? Om Fett her er velinformert eller ei presenterer Riksantikvaren uansett ikke sannhetsvitner for sine påstander.

² På det tidspunkt var det heller ikke lenger å *la mode* å hugge ned puss under slike begrunnelser. *Scrape vs. Anti-Scrape*-konflikten tilhører først og fremst siste halvdel av 1800-tallet.

³ «Hedrum kirke, Jarlsberg : Restaureringsforslag av Domenico Erdmann». *Jarlsberg og Larviks Amtstidende*, 10.01.1925.

⁴ Fett, Harry: «Hedrum kirkebygning», i *Hedrum : En bygdebok*, redigert av Lorens Berg (Kristiania: Cappelen, 1913), 88.

Riksantikvarens tendensiøse historieformidling utgjør en svikt i de faktiske premissene som skjønnsutøvelsen bygger på.

4.5 Ikke-reelle vurderinger av opplevelsesverdier

Riksantikvaren skriver i vedtaket at opplevelsesverdiene ikke skal undervurderes, for så å gjøre nettopp det. Det er antikvarens oppgave å vektlegge de ulike hensynene i sin skjønnsutøvelse. Vedtakets beskrivelse av opplevelsesverdiene viser imidlertid en manglende kunnskap om opplevelsesverdiene. Det snakkes om «misforstått historieformidling», fornemmelser av ekthet i gråsteinsmurer mv. Men dette dreier seg om langt mer enn estetiske preferanser og hva man er vant med.

Riksantikvaren har blant annet ikke tatt hensyn til at steinfasaden har vært opplevd symbolsk ladet opp gjennom historien. Under festgudstjenesten i kirken 10. juni 1930, da avslutningen av fire års restaurering ble feiret, tilla prost Andreas Bonde det frilagte murverket en symbolsk karakter: de gamle stener hadde trosset tidens tann, og vi er bestemt til å bli levende stener.⁵ Menighetens tidligere sokneprest Yngve Mardon Knudsen er inne på det samme når han siterer apostelen Peter i kirkens 950-års jubileumbok: «Kom til ham, den levende stein, som ble vraket av mennesker, men er utvalgt og dyrebar for Gud, og bli selv levende steiner som bygges opp til et åndelig hus!»⁶ Antikvaren Anders Bugge, også teolog, sa i sin tale ved åpningen i 1930: «Våre fedre visste nok at menneskeverk er forgjengelig og at Gud ikke bor i bolig av menneskehender. Men de vilde allikevel bygge utover den nærmeste forgjengelighet. Bøndene i Hedrum hører til de første her i landet som bygget sin kirke i sten, et gjenstridig materiale som de ikke var vant til å behandle.»⁷ Det Bugge her berører, overvinnelsen og forsakelsene som måtte til for å reise «katedralen i åkeren», finner et sterkt visuelt uttrykk i den frilagte steinfasaden. Det er ikke et bygningshistorisk «spennende» murverk der man f.eks. kan finne ombrukte bygningsfragmenter fra eldre bygninger, men det manifesterer en stor kollektiv bestrebelse: At steinmaterialet er så ulikartet, skyldes ifølge en utbredt teori at hver gård i Hedrum måtte bidra. Det samme var tilfelle da allmuen i 1664 ble pålagt å skaffe 500 lass med gråstein til kirkens utvidelse. «Det forteller meg», skriver sokneprest Knudsen, «at det er bygdas kirke. I gammel tid har hver og en bidradd til å bygge katedralen. Hver gård og grend har gitt sitt bidrag.»⁸ Så ulikt en ny pussoverflate etablerer stenene en «fri siktlinje» til dette store dugnadsprosjektet i en fjern fortid. Slikt skaper tilhørighet og identifikasjon, og danner et kraftfullt bilde på hva vi sammen kan få til, individuelle ulikheter til tross.

Kulturminner verdsettes ofte på grunn av overflatenes ulikartethet; spillet og skiftningene som oppstår i flater skapt av hender, uten ambisjoner om perfektjon. Slik er murverket i Hedrum

⁵ «Kirkefesten i Hedrum igår». *Østlands-Posten*, 11. juni 1930.

⁶ Knudsen, Yngve Mardon: «Hedrum kirke — katedralen i åkeren», i *Hedrum kirke : 950-årsjubileum 2010*, redigert av Odd Bjerke (Larvik: 2010), 9.

⁷ «Kirkefesten i Hedrum igår». *Østlands-Posten*, 11. juni 1930.

⁸ Knudsen, «Hedrum kirke», 9.

kirke. «Murverket i skip og kor består av mange forskjellige stensorter, og fargene blander seg over murflaten og gir et dust og varmt farveinntrykk», skriver Håkon Christie.⁹

Ikke noe av dette er tatt frem verken i Riksantikvarens vedtak eller i fellesrådets vurderinger. Riksantikvaren har åpenbart ikke gått inn i substansen i opplevelsesverdiene og kan således heller ikke ha vært i stand til å vektlegge disse på tilstrekkelig vis i sin skjønnsutøvelse.

4.6 *Menighetsrådets klare vedtak er ikke vektlagt*

Hedrum sokn er eier av kirken. Menighetens syn må gis stor vekt. Menighetsrådet har i denne saken gått grundig inn i alle forhold og også selv innhentet råd og vurderinger fra et bredt spekter av eksperter (langt bredere enn det ekspertpanelet fellesrådet og Riksantikvaren har benyttet). Det er menigheten som også «eier» opplevelsesverdiene relatert til kirken. Vi mener det må meget gode grunner til å endre fasaden etter hundre år mot menighetens vilje. Riksantikvarens vedtak nevner ikke menighetsrådets vedtak, ei heller gir en spesifikk begrunnelse for at menighetens ønske her skal settes til side.

5. Feil resultat som en følge av feil i sakens behandling

De påpekte tilblivelsesmanglene har påvirket resultatet i saken. Som nevnt, er det en robust vurdering av fasaden bør refuges med kalkmørtel, og ikke sement. Men spørsmålet om påføring av tynnpuss og hvitning er avhengig av de manglene vi har påpekt. Det er en klar sammenheng mellom manglene og det resultat Riksantikvaren har landet på i sitt vedtak.

Vi vil ut fra dokumentasjonen i saken peke på blant annet følgende konsekvenser av Riksantikvarens dispensasjonsvedtak, sett opp mot alternativet med refuging uten puss/hvitning:

- Vedtaket innebærer store løpende utgifter til vedlikehold på grunn av behovet for stadig rekalking og hvitning av fasaden.
- Vedtaket innebærer en stor risiko for at kalkpuss ikke vil få feste, med resulterende utgifter til ny restaurering.
- Vedtaket resulterer i meget betydelige videre restaureringsbehov i løpet av kort tid for kirkens øvrige fasade. Det må være en underliggende premisse at resten av kirkens fasade må restaureres på samme vis når sørveggen er pusset og hvittet. Uten puss/hvitning vil videre restaurering kunne tas ved nærmere behov i fremtiden siden steinene på sørveggen fortsetter å være eksponerte. Kalkmørtelfuger på sørveggen vil ikke fremstå som veldig forskjellige fra dagens sementfuger, med unntak av noe fargeforskjell om man ikke pigmenterer fugemørtelen. Vedtaket innebærer dermed meget store ekstra utgifter for stat og fellesråd/kommunen i de nærmeste årene, uten at dette følger verken av søknad eller vedtak.
- Uansett lengden av pusstradisjonen, har dagens menighet og øvrig publikum kun opplevd kirken slik den fremstår idag, med frilagte vegger. Det er i denne skikkelse kirken er overlevert oss, det er slik vi har lært den å kjenne. En pusset og hvittet kirke er ikke en mer riktig historieformidling enn kirken slik den står i dag. At en symbolsk viktig bygning forblir uendret i en omskiftelig tid, har sin klare egenverdi. Påføring av tynnpuss vil også skjule den

⁹ Christie, «Kirkebygningen», 16.

DEN NORSKE KIRKE
Hedrum menighet

viktige symbolverdi steinene har. Og påføring av tynnpuss er i strid med menighetens klart uttrykte ønske og vilje.

Med hilsen
for Hedrum sokn

Arvid Gusland
Leder av menighetsrådet
arvid.gusland@LF-NETT.no
Tlf. 98206160

Hedrum kirke – istandsetting av fasade

Sammendrag og konklusjon

Dette notatet oppsummerer argumenter og vurderinger i spørsmålet om kirken bør kalkes eller ikke, som bakgrunn for menighetsrådets beslutning og innstilling i forbindelse med istandsetting av kirkens fasade.

Det er enighet om at sementfugene må fjernes og erstattes med kalkfuger for å sikre god fuktvandring og bevare steinfasaden for fremtiden. Spørsmålet er om fasaden i tillegg skal påføres kalkpuss og hvittes («kalking»).

Etter en helhetlig vurdering av bygningstekniske, kulturhistoriske og andre hensyn, som er oppsummert i dette notatet, er menighetsrådets konklusjon at kirkens fasade ikke pusses og hvittes, men kun refuges med kalkmørtel.

Det er bygningstekniske og driftsmessige argumenter både for og mot kalkpussing og hvitning av fasaden. *Det altoverveiende er imidlertid at sementfugene erstattes av fuger av kalkmørtel.* Kalkpussing og hvitning vil kunne ha en ytterligere beskyttende effekt og eventuelt bidra noe til fuktvandring, men dette er uansett underordnet refugingen med kalkmørtel. Ved å fortsette med en eksponert steinfasade unngås både løpende vedlikehold og risiko for at puss løsner mv., en risiko som er knyttet til pussing og hvitning.

Kalkpussing og hvitning kan for øvrig gjennomføres på et senere tidspunkt, om det med årene skulle vise seg å være riktig. Om nye vurderinger (klimaendringer, ny kunnskap/erfaring mv) ved neste hovedvedlikehold om 20 til 30 år tilsier at kalkpussing og hvitning er riktig, vil man også ha mer kunnskap om hvordan kalkpussing og hvitning kan gjøres effektivt og med mindre risiko. Vi unngår med dette også at kirken fremstår delvis kalket og delvis med eksponerte steiner i noen år fremover, som vil kunne være resultatet med et langvarig restaureringsarbeid. Den usikkerhet som foreligger både med hensyn til apsis (håndtering av sprekkdannelse) og med hensyn til finansiering av arbeidet, kan gjøre restaureringsarbeidet langvarig.

Hvitkalking bringer steinfasaden tilbake til den fargen den har hatt lengst. Det kan isolert sett være et kulturhistorisk poeng. Men en hvitkalking vil ikke innebære at kirken fremstår som det symbolbygget som hvitkalkingen en gang bidro til. En hvit kirke skiller seg ikke lenger ut på samme måte som i middelalderen siden andre forsamlingslokaler og bolig-/våningshus i stor grad er hvitmalt. Og kulturhistorisk vil en ukalket Hedrum kirke være en viktig representant for en viktig tidsepoke, mens andre middelalderkirker i Larvik og regionen for øvrig er hvitkalkede.

Det er en gjennomgående oppfatning blant menigheten, faste brukere av kirken og andre at det er dagens uttrykk med en eksponert steinfasade som bidrar til at Hedrum kirke skiller seg ut blant andre bygninger og fremstår som «Katedralen i åkeren». Dette må tillegges stor vekt.

Innledning og bakgrunn

Fabrica AS og murmester Martin Mannhart har vært engasjert av kirkevergen til å kartlegge tilstanden til kirkens fasade og å etablere prøvefelter for kalkbehandling. Arbeidet og Fabricas vurderinger er oppsummert i rapport datert 14. desember 2023 («Hovedrapport»). I Hovedrapporten gir Fabrica følgende beskrivelse:

«Murverket består i hovedsak av tuktede flyttblokker i ulike typer larvikitt og syenitt, mens finsteinen er hugget i larvikitt og ekeritt. Selv om det i dette tilfellet ikke er bevist, eller knapt kan bevises, tilsier murverket at kirken har vært pusset fra starten av. På 1920-tallet ble pussen hugget ned og samtidig ble fugene spekket med sementmørtel.

Murverket står nå med svært oppsprukne fuger og sterkt behov for istandsetting. Fukten har trengt inn bak sementfugene og løst opp den ofte ganske hydrauliske, eldre kalkmørtelen som ligger bak. I tillegg er mange bygningsstein og små pinningsstein i fugene temmelig forvitrede. Det er for en stor del alvorlige skader på underliggende murverk. Sementfugene skal derfor hugges bort og erstattes med kalkfuger. For å gi god beskyttelse av kalkfugene og sikre god fuktvandring i muren anbefales tilbakeføring av en tynn kalkpuss. Bygningsteknisk og kulturhistorisk vil en løsning med reetablering av kalkpuss være å foretrekke slik dette notatet belyser. Det forutsetter imidlertid en god prosess med deltakelse fra lokalmiljøet, hvor også kirkens opplevelsesverdier trekkes inn i vurderingen.»

At sementfugene må fjernes og erstattes med kalkfuger for å sikre god fuktvandring, fremstår som en robust vurdering som det er enighet om i fagmiljøene. Spørsmålet er om fasaden i tillegg skal påføres kalkpuss. Dette anbefales i Hovedrapporten, og fremstår som et hovedpremiss for arbeidet som er gjort. Alternativet med ferdig behandlede fuger og eksponerte steiner er ikke testet ut og ikke med i vurderingen fra Fabricas og kirkevergens side.

I et notat datert 12. mars 2024, bestilt av kirkevergen/fellesrådet, anbefaler Riksantikvaren at Hedrum kirke repareres med kalkmørtel, pusses og hvittes.

Påføring av kalkpuss vil endre kirkens uttrykk radikalt i forhold til slik den har sett ut de siste hundre år. Av de reaksjoner menighetsrådet har mottatt fra menighetens medlemmer, virker det å være et sterkt ønske om å beholde dagens uttrykk, om det er mulig. For menighetsrådet er det derfor viktig å gjøre en forsvarlig vurdering av de alternativene som foreligger og ikke kun basere seg på et premiss om at kalkpussing er det eneste og riktige alternativet.

Det er mange og ulike meninger om saken. Og det kan være vanskelig å sortere vurderinger og oppfatninger. Det er i de faglige vurderingene heller ikke rett frem å se hva som er bygningstekniske, kulturhistoriske og øvrige begrunnelser. Dette gjelder ikke minst for Hovedrapporten og Riksantikvarens notat.

Dette notatet oppsummerer argumenter og vurderinger i spørsmålet om kirken bør kalkes eller ikke, som bakgrunn for menighetsrådets beslutning og innstilling. Det er søkt å skille mellom bygningstekniske og andre vurderinger og begrunnelser, for å etablere et håndterbart og forsvarlig beslutningsgrunnlag hvor ulike hensyn kan måles opp mot hverandre. Notatet er revidert med de vurderinger og kommentarer som fremkom i menighetsrådets møter 12. mars og 2. april 2024.

Det er henvist til Hovedrapporten og Fabricas vurderinger. Det er også innhentet vurderinger fra Silje Margrete Moe Nevland fra Norconsult, muntlig og skriftlig («Norconsults notat»). For øvrig er nevnt argumenter og synspunkter som er kommet frem i prosessen, inkludert møter med Fabrica, andre involverte eksperter, Riksantikvaren mv, møtet avholdt i kirken 7. september 2023 («Folkemøtet»)

samt synspunkter og vurderinger innhentet fra andre eksperter og fagpersoner menighetsrådet har vært i kontakt med og fått innspill fra (relevante fagmiljøer, eiere av middelalderbygninger, personer med relevant driftsmessig erfaring, håndverkere mv).

Også Riksantikvarens veileder «Forprosjekt for istandsetting av middelalderkirker i stein» («Veilederen»), for øvrig skrevet av Fabrica, utgjør bakgrunn for vurderingen.

Bygningstekniske hensyn

Som nevnt er det enighet om at dagens sementbaserte fuger må erstattes av kalkmørtel. Ingen ekspertmiljøer synes å være uenig i dette. Erstatning av sementfugene er nødvendig for å sikre transport av fuktighet. Renhuggingen av sementfugene har avdekket betydelige skader på underliggende kalkmørtel, samt forvitring av stein, som en følge av sementfugene etablert for snart 100 år siden.

Spørsmålet er om fasaden basert på bygningstekniske hensyn også bør pusses og kalkes. I Hovedrapporten slås det fast at det *«er mulig å videreføre dagens meddratte fuger uten puss, men med kalkmørtel i fugene. Det vil bli teknisk bedre og estetisk mer tilfredsstillende enn dagens sementfuger, men er en løsning som også har tekniske svakheter og som avviker fra kirkens originale uttrykk. Løsningen stiller svært store krav til utførelse av fugene og materialer. Sannsynligvis vil en måtte benytte hydrauliske kalkmørtler. Likevel vil ikke en slik løsning være særlig vedlikeholdsvennlig. Det vil oppstå riss og sprekker som på nitidig måte vil måtte utbedres og dermed gi betydelige vedlikeholdskostnader. Heftigere vær i fremtiden kan gi økt belastning på murverket.»* Fabrica uttaler at klimaendringene øker behovet for den beskyttelsen man mener kalkingen gir. Fabrica anbefaler i Hovedrapporten slemming og hvitning (tynnpuss) fremfor en tykk puss. Den bygningstekniske begrunnelsen er at dette vil gi en robust mur, at skader lett kan utbedres lokalt og at løsningen er rask å utføre.

Riksantikvaren anbefaler ikke refuging uten puss/hvitning med den begrunnelse at belastningen på hver enkelt fuge vil bli for stor. Vi forstår at dette er basert på Fabricas rapporter fra forprosjektet. Riksantikvaren konklusjon virker å være basert på en tanke om at siden tiltaket i 1927 i så stor grad har vært med på å svekke konstruksjonen, så bør fasaden pusses og hvittes. Det er imidlertid bruk av sement i fugene som har svekket konstruksjonen, ikke mangel på puss og hvitning.

I Norconsults notat forklares fordelene med tynnpuss og hvitning som følger: *«I værharde miljøer der kirken er utsatt for sterke påkjenninger, kan man etablere et beskyttende slitelag av kalk. En tynnpuss av kalk/hvitning vil tette svinnriss og bevegelsesriss mellom natursten og fug og binde murverket noe sammen og bidra til bedre avrenning av murverket. Tynnpussen vil da fungere som et offersjikt som beskytter murverket, synliggjøre vannpåkjenning, men også krever vedlikehold ved forvitring. Tynnpussen følger ujevnheter i murverket slik grunnarbeidet i fugene har betydning for levetiden til murverket, herunder også naturstenene.»*

Moe Nevland uttaler at kalking kan være spesielt viktig der det er risiko for innvendige skader (for eksempel på kalkmalerier). Kalking gjør løpende fuktighetsovervåking enklere. Risikoen for innvendige skader er imidlertid ikke en særlig problemstilling i Hedrum kirke.

I et notat av 21. februar 2024 oppsummerer Fabrica status så langt for prøvefelter med kalkmørtel etablert sommeren 2023. Ifølge rapporten har feltene, med noen unntak, utviklet seg på en god måte. Fabrica mener testene gir en god pekepinn, selv om det er nødvendig med mer enn én vintersesong for å fastslå langtidsholdbarhet.

Det er ifølge dette notatet ikke etablert prøvefelter for ferdig behandlede fuger (altså som er ment å fungere uten kalking). Denne opplysningen er ikke i tråd med svaret Fabrica ga i Folkemøtet på direkte spørsmål om dette.

I tidligere dialog (blant annet i folkemøtet i september 2023) har (tynn)pussens fukttransporterende funksjon blitt vektlagt. Dette fremkommer ikke like klart i Hovedrapporten. Moe Nevland uttaler at en kalket fasade (også tynnpuss) binder «hårstråene» i kalkene sammen og således virker beskyttende. Det er også fremholdt at dette er viktigere jo større fugene er. Hedrum kirke har forholdsvis store fuger, som i seg selv kan være et argument for kalking.

Fra annet eksperthold er det fremholdt at den beskyttelsen mot fuktighet som tynnpuss gir er ubetydelig. Det er uansett kalkmørtelfugene som gjør den altoverveiende delen av jobben når det er snakk om fuktighetstransport og -beskyttelse. For å gi en beskyttelse av betydning, er det hevdet at det må etableres en tykk puss på minst 2 cm og i minst tre lag. En tykk puss medfører imidlertid andre typer problemer og risiko, jf. nedenfor.

Som nevnt fremholdes det i Hovedrapporten at refuging uten puss/hvitning (eksponerte steiner) setter «svært store krav til utførelse og materialer». Både i Folkemøtet og andre møter med Fabrica har det vært utfordrende å få forståelige svar på hvor vanskelig dette i realiteten er. I Norconsults notat beskrives denne problemstillingen mer konkret: *«Mørtelfugen må utføres slik at natursteinen påvirkes minst mulig. Ved fuging; påkast av kalk i fugene, er det alltid en fordel med høyt trykk for å bidra til større vedheft til underlaget i fugen ved hvert påkast. Dersom fugene skal stå eksponerte, er det viktig at utførelsen ikke virker skjemmende, og at den tetner godt mot natursteinen. Fugene må utformes med god avrenning slik at det ikke står vann i fordypninger, og man må ta hensyn til svikt i natursteinene slik at mørtelen formes deretter. I tynne fuger er det ekstra viktig at man dytter godt. Det kan også være behov for å dytte på ferske fuger og motvirke svinnsprekker i en litt større grad om de skal stå eksponerte enn med puss. Mulighet for å benytte luftverktøy for dypfylling av fuger for å hindre mørtelsøl, må vurderes med utførende, men viktig at mørtelen får tilgang på CO2 og godt feste mellom de ulike lagene. Man vil i dette arbeidet også kunne tildekke de store natursteinene noe ved påkast (benytte håndholdt plate), men det vil bli noe mørtelsøl som man må vaske av naturstensflatene. Dersom det er løse flater som kan føre til brudd, vil man måtte vurdere tiltak for enkeltstenenes betydning, om man evt. skal utføres tiltak som liming med steinstøv etc. Pinningsstener settes på plass i mørtelen, dette arbeidet må uansett utføres, men ved eksponert fasade vil dette arbeidet kunne medføre noe mer tid for å sortere stenene og få stenene rene for mørtel. Dersom man velger å pusse eller kalke kirken, vil ikke fugene nødvendigvis kreve like stor presisjon, men fugene bør uansett være avsluttet grovt omtrent i flukt med murlivet, utført med spekkeskje til en ru overlate. Ved eksponert mur bør muren kalkvannes for å binde muren sammen. Murverket vil stå med fukt-diffunderende fuger. Vedlikeholdet avhenger av klima og utførelse av fug og vil gi noe større vedlikeholdskostnader av fuger og/eller injisering av riss, men med lengre intervaller enn ved kalking/kalkpuss.»*

Både Norconsult og annen ekspertise (inkludert utførende ekspertise) fremholder at det er riktig at det ved tykk puss ikke er nødvendig med samme presisjon i etablering av fugene, men at med tynnpuss vil forskjellen være liten eller ubetydelig. Hovedrapportens vurdering av at tynnpuss er raskere å etablere enn eksponerte fuger må derfor modereres.

Gjennom dialogen som har vært, har risikoen for at kalkingen feiler, at den løsner eller på annen måte ikke gjør jobben, blitt løftet frem. Dette er gjort blant annet med utgangspunkt i konkrete eksempler hvor dette har skjedd. I Hovedrapporten er det for eksempel vist til at problemer med at pussens løsnet i store flak var et bakteppe for beslutningen om å fjerne kalken på Hedrum kirke for snart hundre år siden. Kalking av Nøtterøy kirke er et nylig eksempel på slike problemer. Fra Fabricas side er det fremholdt at Hedrum er i en annen situasjon enn Nøtterøy, hvor årsaken til at kalken ramlet av etter meget kort tid var reaksjoner med den underliggende kalken.

Uansett må risikoen for at kalkingen feiler vektlegges i større grad enn i Fabricas rapporter. I Norconsults notat er dette beskrevet slik når det gjelder tynnpuss: *«Utfordringen ved tynnpuss er dog vedheften mellom puss og murverket der vedheften til naturstenen kan være vanskelig å oppnå. Dette kan medføre at utvasking av pussen skjer raskere ved naturstenene, spesielt dersom fukt siver inn bak pussen og vasker eller sprenger ut denne.»* Moe Nevland fremholder at tykk puss har større risiko enn tynnpuss. I Norconsults notat beskrives dette blant annet som følger: *«En tykk puss vil ved optimale forhold gi et godt klimaskall, dog er optimale forhold vanskelig å innfri. [...] det kan oppstå riss som følge av spenninger i pussen og mellom puss og murverk mhp forvitring av mur som er vanskelig å oppdage, og nedfall av pussflak som følge av fukt og skader mellom puss og murverk.»* Test ved hjelp av prøvefelter kan bidra til å redusere denne risikoen, men som nevnt i Fabricas rapport fra februar i år får man ikke trygghet basert på en sesong. Først etter to-tre år er risikoen redusert i større grad.

Spørsmålet om vedlikeholdsbehov og livsløpskostnader synes vanskelig å få full oversikt over. I Hovedrapporten og den løpende dialogen med Fabrica, har Fabrica fremholdt at kalking utgjør det klart mest vedlikeholdsvennlige alternativet. Moe Nevland mener imidlertid at vedlikeholdsvennlighet ikke kan brukes som argument for kalking. Når de gjelder tynnpuss uttales det i Norconsults notat at *«En tynnpuss vil kreve noe vedlikehold i seg selv, i tillegg til etablering av algevekst og vil påberope kalking ca. hvert 5-10 år, avhengig av klimatiske forhold.»* Andre fagpersoner mener at kalking med stor margin er det mest vedlikeholdskrevende alternativet.

Det har ikke lyktes å få frem gode kalkyler på livsløpskostnader ved de ulike alternativene, slik en i normale tilfeller vil forutsette at foreligger ved tiltak av denne størrelsesorden. Ved tynnpuss må fasaden kalkes hvert 3/5 til 10 år, og eventuelt med større vedlikehold enn ren rekalking periodevis. Det er nevnt at kalkmørtelfuger uten puss/hvitning har vedlikeholdsintervall på 20 til 30 år, men at vedlikeholdet da er langt mer omfattende enn løpende kalking. Der man har valgt ikke å kalke (blant annet Forsvarsbygg), oppfatter vi at begrunnelsen har vært at kostnader til vedlikehold og livsløpskostnader med dette blir lavere enn med kalking.

Hedrum kirke ligger åpent til omkranset av jordbruksareal med mye vind og støv. Konsekvensene av dette for vedlikeholdsbehov og -omfang er ikke vurdert i de foreliggende rapportene. Fra øvrige eksperter er det løftet frem at dette øker krav til vedlikehold (arbeid og hyppighet) vesentlig, samtidig som risikoen for misfarging mv er stor.

Eksempler på bygninger med kalkmørtelfuger uten kalking er blant annet Gamle Tingelstad kirke og bygninger forvaltet av Forsvarsbygg (Rosenkrantstårnet i Bergen og Akershus festning). Når det gjelder Gamle Tingelstad kirke uttaler Fabrica følgende i Hovedrapporten: *«Dette er en begrenset restaurering av et relativt godt bevart murverk hvor 1900-tallets mye grunnere sementfuger enn på Hedrum er forsøkt videreført med hydraulisk kalk. Det stiller svært store krav til kalk og utførelse og kan kanskje klare seg i innlandsklimaet på Hadeland, men knapt i et fuktigere klima som på Hedrum. For ordens skyld: Gamle Tingelstad var tidligere også kalkpusset.»* Fabrica har videre uttalt at selskapet ikke har kunnskap om Forsvarsbyggs eksempler, ut over en påpekning om at Forsvarsbyggs bygninger i større grad er «kalde» bygg, og ikke oppvarmede bygg som Hedrum kirke. Fra representanter fra Forsvarsbygg har vi imidlertid fått informasjon om at eksemplene er sammenlignbare og at løsningen Forsvarsbygg har valgt fungerer tilfredsstillende.

Et viktig moment å ta med i vurderingen er at kalking vil være et mulig alternativ fremover også om fasaden etableres kun med ferdig behandlede fuger og eksponerte steiner i første omgang. Dersom det skulle vise seg at slitasten på fugene er for store, kan fasaden kalkes på et senere tidspunkt, eventuelt i forbindelse med første vedlikehold om 20 til 30 år. Dette vil også gi mer tid til å teste ut kalktyper for puss. Som Fabrica uttaler, kreves det flere år med testing for å være trygg på valg av kalktype. Om nye vurderinger (klimaendringer, ny kunnskap/erfaring mv) ved neste

hovedvedlikehold om 20 til 30 år tilsier at kalkpussing og hvitning er riktig, vil man også ha mer kunnskap generelt om hvordan kalkpussing og hvitning kan gjøres effektivt og med mindre risiko.

I denne sammenheng er det også verd å nevne at det er ulike syn på om kalking og fuging bør gjøres samtidig eller ikke. Fabrica har argumentert tydelig på at dette bør gjøres samtidig. Andre fagmiljøer argumenterer for at fugene bør tørke før tynnpuss påføres. I Norconsults rapport er fordeler og ulemper med de to tilnærmingene oppsummert som følger:

«Vått-i-vått-metoden;

Noen hevder at kalking og fuging bør gjøres samtidig, altså vått-i-vått. Fordelen med denne metoden er at tynnpussen/hvitningen kan binde seg bedre til steinene og fugene mens de fortsatt er fuktige. Dette kan gi en sterkere og mer holdbar overflate, men pussen kan også trekke ut fuktighet fra fugene/ murverket slik kalkfugene ikke får nok tid til å binde seg skikkelig til natursteinene.

Tørkemethoden;

Andre mener at det er bedre å la fugene tørke før man påfører tynnpuss. Dette gir fugene tid til å herde og stabilisere seg før kalking. Fordelen med denne metoden er at man kan være mer presis med påføringen av kalkmørtelen. Tørre fuger gir bedre kontroll over mengden og jevnheten. Det er dog viktig å vanne ved påføring av tynnpuss/kalking for å oppnå god vedheft.

Begge metodene kan gi gode resultater. Ved en tynnpuss/hvitning kan utførelse på ferske fuger være effektiv og tidsbesparende.»

Kulturhistoriske og øvrige hensyn

Det er klart at kirken har vært kalkpusset i mange hundre år, og kanskje fra den ble bygget. Pussen ble fjernet på 1920-tallet da sementfugene ble etablert. Kirken har stått med sin eksponerte steinfasade i over hundre år.

I Hovedrapporten argumenteres det for at kalkbehandling etter alt å dømme går tilbake til byggetidspunktet fordi dette er *«et murverk som er konstruert for kalkpuss»*. Konklusjonen kan være riktig, men at murverket er konstruert for kalkpuss er vel mer en teknisk vurdering i ettertid enn et bevis på at kirken var kalket fra byggetidspunktet. Man vet ikke med sikkerhet verken om kirken ble bygget slik den ble med tanke på kalkpussing eller om kirken faktisk ble kalket fra byggetidspunktet.

I Hovedrapporten fremholdes for øvrig følgende: *«I middelalderen var kirkene viktige symbolbygg i landskapet som skilte seg fra nesten all annen bebyggelse, som var av tre. Kalkhvitning bidro vesentlig til kirkens synlighet og var viktig arkitektonisk like mye som det ga den beste beskyttelse av murverket.»*

At kalkhvitning av kirken vil bringe muren tilbake til det uttrykket som kirken har hatt i mange hundre år, er et argument i seg selv. Men det er også kulturhistoriske argumenter for at kirkens steinfasade bør beholdes ukalket. Det ene er det faktum at den har vært ukalket i snart hundre år. Beholdt ukalket vil Hedrum kirke være en viktig representant for en tidsepoke, mens øvrige middelalderkirker i Larvik og regionen for øvrig er hvitkalkede (med unntak av Berg kirke, som har sin egen, særlige restaureringshistorie).

Hvitkalken bidrar ikke lenger til at kirken skiller seg ut som et symbolbygg. Tvert imot er både våningshus og andre forsamlingshus hvite. Dette gjelder konkret for nærliggende bygninger (blant annet menighetshuset Volds Minde ved siden av kirken). Men det er også vært et generelt trekk ved

bebyggelsen på landsbygden i lang tid. Hedrum kirke skiller seg i vår tid ut ved at den *ikke* er hvit. Kanskje var det også en medvirkende årsak til at man valgte å fjerne kalken for hundre år siden.

Hovedrapporten sier at *«Uttrykket til portaler, vinduer og bygningskulptur er en så viktig del av bygningens uttrykk og arkitekturverdi at de bør forbli eksponert.»*. Samtidig peker Fabrica på at dette neppe var tilfelle da kirken var hvitkalket, i hvert fall ikke i tiden før kalken ble fjernet. Det er ikke vanskelig å være enig i at portaler, vinduer og bygningskulptur med fordel bør forbli eksponerte. Men det er vanskelig å se begrunnelsen for dette dersom poenget er å bringe uttrykket tilbake til det som var da kirken var kalket.

Det må også nevnes som et moment at kirkebygningen etter utvidelsen på 1850-tallet, med våpenhus og kirketårn i tre, kun noen få tiår var hvitkalket og hvitmalt (eller gråmalt).

Riksantikvaren skriver følgende i notatet fra 12. mars i år: *«Undersøkelser viser at Hedrum kirke har vært pusset og hvittet fra den ble bygget og frem til at all puss ble fjernet i 1927. Dette har sammenheng med tidens mote der det rustikke og det naturlige skulle fremheves – «stenene skulle tale». Nå er det ikke i seg selv et ideal at alt «nytt» skal fjernes. Vår tids uttrykk har også en kulturhistorisk verdi, men når et tiltak i så stor grad har vært med på å svekke konstruksjonen, så mener vi det tekniske argumentet må gå foran, spesielt når det sammenfaller med det kulturhistoriske.»*. Det er vanskelig å se entydig hva som er Riksantikvarens rene kulturhistoriske oppfatning og konklusjon, fordi Riksantikvarens notat, på lik linje med Fabricas Hovedrapport, blander inn den tekniske vurdering inn i den kulturhistoriske. Men en rimelig tolkning av notatet er at Riksantikvaren mener kirken bør hvittes og pusses også ut fra en kulturhistorisk vurdering.

Som nevnt i innledningen, opplever menighetsrådet et sterkt ønske blant menigheten om å opprettholde dagens uttrykk. De fleste ønsker ikke at kirken skal være hvitpusset. Dette er selvsagt basert på folks subjektive vurderinger, følelser og oppfatninger. Men folks oppfatning må tas på alvor og være en viktig faktor i vurderingen av hvilket alternativ som bør velges. Som nevnt var en vesentlig begrunnelse for hvitkalkingen at kirken skulle skille seg ut som et symbolbygg. Situasjonen er nå en annen, og ikke bare fordi kirken ikke har vært hvit på hundre år, men også fordi hvitfargen ikke lenger bidrar til at kirken skiller seg ut fra ordinære bolighus og forsamlingslokaler.

Fasadens uttrykk vil endres noe selv om den ikke pusses og hvittes. Det skyldes at det med kalkfuger vil kunne bli noe mindre eksponert steinflater enn med dagens sementfuger, og at fugenes farge kan være annerledes.

Helhetlig vurdering

En rekke forhold må spille inn i vurderingen av om kirken skal kalkpusses eller ikke, blant annet:

- Hva som gir best beskyttelse bygningsteknisk og mot fuktinntrengning
- Kostnads- og driftsmessige hensyn
- Kulturhistoriske hensyn
- Estetiske hensyn og menighetens syn

Vurderingene av om kalking er beste løsning rent bygningsteknisk, er sprikende. Fabrica er meget tydelig på at kalkpussing er det beste alternativet. Riksantikvaren anbefaler kalkpussing. Norconsult heller mot kalking som det alternativet som gir best beskyttelse, men synes ikke å se noen store problemer med ikke å kalke. De fleste eksperter mener kalkpussing uansett er helt underordnet det vesentlige tiltaket, nemlig at sementfugene erstattes av kalkmørtel. Noen eksperter advarer mot kalking.

Vurdering av de kostnads- og driftsmessige hensynene er også svært sprikende. Kalkyler over livsløpskostnader foreligger ikke. Men Fabricas vurdering om at kalking utvilsomt gir de laveste

kostnadene på sikt, støttes ikke av andre. Kalking krever løpende vedlikehold og rekalking hvert fem til ti år fremover, kanskje oftere, selv om det ikke hver gang vil være nødvendig med stillaser og større operasjoner.

Risikoen ved å pusse og hvitte allerede nå er uansett svært høy. I Veilederen fremgår følgende: «*Om undersøkelsene krever renhogging, opptørking og prøvelfelter for ny kalkbehandling, kan prosessen ta opptil tre sesonger med forarbeid før en kommer i gang med tiltaksplanen og de praktiske istandsettingsarbeidene på hele kirken. For mange vil nok dette virke som unødig lang tid. Men det er viktig å «skynde seg langsomt» ved istandsetting av steinkirkene. Historien viser at de ofte har blitt behandlet i rykk og napp og svært ofte med uheldige materialer, enten moderne materialer som er for sterke eller kalkprodukter som på grunn av materialkvalitet eller feil ved påføringen ikke har stått seg godt nok.*» Med referanse til Fabricas notat fra 21. februar, ser det ut som om det er tidlig å trekke konklusjoner av prøvelfeltene som er etablert. Og det er ikke etablert prøvelfelter for fuger uten pussing og hvitting. Det er nødvendig å bruke tid for å finne de rette løsningene. Og det er nødvendig å få innspill fra ulike hold.

Det er vanskelig å se at bygningstekniske og driftsmessige hensyn tilsier at kalking nødvendigvis er et bedre alternativ enn å fortsette med en eksponert steinfasade. Det altoverveiende er som nevnt at sementfugene erstattes av fuger i kalkmørtel. Ved å fortsette med en eksponert steinfasade unngås både det løpende vedlikeholdet og den risiko for at puss løsner mv. som er knyttet til pussing og hvitting.

Et vesentlig hensyn i denne vurderingen er at pussing og kalking kan gjøres senere om det skulle vise seg å være riktig. Her vil man kunne ha glede av erfaringer frem til neste hovedvedlikehold av fugene om 20 til 30 år. Man vil se hvordan de eksponerte og upussede fugene står seg konkret for denne kirken og med det klimaet den står i. Og man vil høste ytterligere erfaringer med kalkpussing andre steder.

Et tilleggsmoment er at vi med dette unngår at kirken fremstår delvis kalket og delvis med eksponerte steiner i noen år fremover, som vil kunne være resultatet med et langvarig restaureringsarbeid. Den usikkerhet som foreligger både med hensyn til aopsis (håndtering av sprekkdannelse) og med hensyn til finansiering av arbeidet, kan gjøre restaureringsarbeidet langvarig.

Hvitkalking vil innebære at steinfasaden bringes tilbake til den fargen den har hatt lengst. Det kan være et poeng. Men en hvitkalking vil ikke innebære at kirken fremstår som det symbolbygget som hvitkalkingen en gang bidro til. Tvert imot fremstår det som en gjennomgående oppfatning blant både menigheten, faste brukere av kirken og andre at det er dagens uttrykk med en eksponerte steinfasade som bidrar til at Hedrum kirke skiller seg ut blant andre bygninger og at det ikke er ønskelig at kirken blir hvit.

Fabrica skriver i Hovedrapporten at kirken *“nå (har) stått lenge med gråsteinsmurer og det er slik folk ser for seg denne kirken. Det er derfor nødvendig å gjøre en totalvurdering hvor kulturhistoriske og bygningstekniske hensyn veies opp mot verdien av kontinuitet i «manns minne»*». Dette dreier seg imidlertid mer enn om «kontinuitet i manns minne». Det dreier seg om folks oppfatning og opplevelse av bygningen som kirke, symbolbygg og landemerke i Lågendalen. Dette må tillegges vesentlig vekt.

Oppsummert er konklusjonen at kirkens fasade *ikke* pusses og hvittes, men kun refuges med kalkmørtel.

Dato: 16. april 2024

Hedrum kirke - Oppsummering av forprosjekt for istandsetting av sørveggen

Det er gjort et omfattende arbeid med forprosjekt for å vurdere istandsetting av Hedrum kirkes fasade på en forsvarlig måte. Kirkevergen vil her gi en oppsummering av de vesentligste elementene fra prosessen som er gjennomført med forprosjektet, med spesielt fokus på de byggtekniske vurderinger som er gjort.

Bakgrunn

Det har i flere år vært avdekket omfattende skader i murverket og på vinduer i Hedrum kirke. Hedrum kirke er automatisk fredet etter kulturminneloven, og for alle større og mindre tiltak og endringer skal det søkes om dispensasjon fra kulturminneloven for utførelse av tiltak.

Riksantikvaren har et «tre-trinns program» for istandsetting og klimaskallsikring av kirker:

- Tilstandsvurdering av kirker innvendig, utvendig og drenering.
- Forprosjekt for enkeltområder som skal istandsettes, hvor det kan gjøres inngrep i bygget for å avdekke skadeomfang. Forprosjekter skal dokumenteres før, under og etter utførelse, og avsluttes med en rapport til Riksantikvaren om funn og anbefalt metode for istandsetting.
- Istandsetting etter godkjent søknad om dispensasjon fra kulturminneloven, med beskrivelse av metode og materialvalg, Sluttrapport til Riksantikvaren etter utførelse.

Riksantikvaren kan gi tilskudd til forprosjekt og istandsetting etter gitte kriterier. Det må i tillegg søkes dispensasjon fra kulturminneloven for utførelse av tiltaket det gis tilskudd til.

Den første tilstandsrapporten på murverket ble levert av Mur og Mer AS, Hilde Berntsen i 2016. Det ble i 2021 søkt og innvilget tilskudd til forprosjekt for sørveggen i Hedrum kirke, og til istandsetting av vinduer.

Forprosjekt for istandsetting av sørveggen

Arbeidene startet i 2022 med befaring og møte hvor et utvalg fagpersoner og menighetsråd ble invitert til tverrfaglig diskusjon sammen med Riksantikvaren. Deretter ble det søkt og innvilget søknad om dispensasjon fra kulturminneloven for å gjennomføre et forprosjekt på sørveggen for å hugge fuger, analysere murverket og etablere prøvefelt.

Det ble i tillegg godkjent tiltak for istandsetting av vinduer i skipet og koret.

Ulike aktører bestilt for gjennomføring:

- NIKU ble bestilt for 3D-skanning og fotogrammetri for dokumentasjon av murverket før tiltakene ble igangsatt.
- Murmester Mannhart AS ble bestilt som utførende håndverker for murverksarbeider med hugging av fuger, etablering av prøvefelt og murarbeider med vinduer.
- Fabrica AS ble bestilt for undersøkelse og analyse av murverk og mørtler, med dokumentasjon og samlet rapport til LKFR for forprosjektet.
- Mur og Mer, Hilde Berntsen, ble bestilt for dokumentasjon av istandsetting av vinduer med samlet rapport.
- Vestfold Glassliperi ble bestilt for restaurering av vinduer og stålrammer.
- APS AS ble bestilt for reproduksjon av vinduskarmer i koret og nye vevinduer i skipet.
- Overordnet prosjektledelse utføres av fellesrådets stab. Det er inngått avtaler etter innleverte tilbud, og avklart budsjettammer med alle leverandører.

Forprosjektet med murverket på sørveggen ble starte med hugging av fuger i januar 2023 og ferdigstilt høsten 2023. Istandsetting av vinduer ble startet våren 2023 og ferdigstilt januar 2024, med unntak av et vindu i koret.

Rapport etter forprosjektet fra Fabrica AS - 20. september 2023.

Rapporten konkluderer i korthet med at sementholdige mørtler har bidratt til oppmagasinering av fukt, og forvitring av kalkmørtel i kistemuren og instabilt murverk.

«Videre er det av stor betydning at en klarer å skape et restaurert murverk som evner å raskt gi fra seg fukten som kommer til ved regnvær (og kondensering). Tradisjonelt er den beste måten å gjøre dette på ved å kalkpusse veggene, for å få et så stort «uttøringsareal» som mulig. Prøvefeltene vil også her være til hjelp ved vurderinger av mer nøyaktig, teknisk utførelse som vil komme til anbefaling fra Fabrica.»

Notat om kalking av eksteriøret fra Fabrica AS - 14. desember 2023

Notatet innleder i bakgrunn for notatet med oppsummering av skadeomfang og anbefalt istandsetting:

«Murverket står nå med svært oppsprukne fuger og sterkt behov for istandsetting. Fukten har trengt inn bak sementfugene og løst opp den ofte ganske hydrauliske, eldre kalkmørtelen som ligger bak. I tillegg er mange bygningsstein og små piningstein i fugene temmelig forvitrede. Det er for en stor del alvorlige skader på underliggende murverk. Sementfugene skal derfor hugges bort og erstattes med kalkfuger. For å gi god beskyttelse av kalkfugene og sikre god fuktvandring i muren anbefales tilbakeføring av en tynn kalkpuss.»

«En utførelse med meddratte fuger med kalkmørtel, påkast av en tynn kalkpuss som i stor grad følger ujevnhetene i murverket, slemming og kalkhvitning vil være i tråd med historisk utførelse og vil også være den beste måten å bevare murverket på over tid.»

«Det er mulig å videreføre dagens meddratte fuger uten puss, men med kalkmørtel i fugene. Det vil bli teknisk bedre og estetisk mer tilfredsstillende enn dagens sementfuger, men er en løsning som også har vesentlige tekniske svakheter og som avviker fra kirkens originale uttrykk. Løsningen stiller svært store krav til utførelse av fugene og materialer. Sannsynligvis vil en måtte benytte hydrauliske kalkmørtler. Likevel vil ikke en slik løsning være særlig vedlikeholdsvennlig. Det vil oppstå riss og sprekker som på nitidig måte vil måtte utbedres og dermed gi betydelige vedlikeholdskostnader. Heftigere vær i fremtiden kan gi økt belastning på murverket.

For å gi murverket en overflatebehandling som beskytter det best mot forvitring av steinoverflatene og fuktskader i fugene, bør fasaden igjen få en full kalkbehandling.»

I rapporten oppgis det eksempler på meddratte fuger fra bl.a. Gamle Tingelstad kirke, hvor det er benyttet en hydraulisk kalkmørtel:

«Nye, meddratte kalkfuger basert på tradisjonsbrent, moderat hydraulisk ortocerkalk fra Ringsaker på korets sørvegg, Gamle Tingelstad, Hadeland. Dette er en begrenset restaurering av et relativt godt bevart murverk hvor 1900-tallets mye grunnere sementfuger enn på Hedrum er forsøkt videreført med hydraulisk kalk. Det stiller svært store krav til kalk og utførelse og kan kanskje klare seg i innlandsklimaet på Hadeland, men knapt i et fuktigere klima som på Hedrum. For ordens skyld: Gamle Tingelstad var tidligere også kalkpusset.»

Det kan bemerkes at de ulike rapportene og notat fra Riksantikvaren etter forprosjektet, ikke anbefaler en slik type hydraulisk kalk for Hedrum, da dette er en «hard» type kalkmørtel med sementlignende egenskaper, tilsvarende det som har vært på fasaden siden 1920-tallet.

Rapporten oppsummerer med argumenter for og mot en tynn puss og hvitning:

«Argumenter for en tynn puss og hvitning

- *«Det beskytter fugene gjennom beskyttelse mot sprekkdannelse og vanninntrengning og gir et betydelig bidrag til fukttransport ut av muren*
- *Det gir en effektiv utførelse med mindre krav til bearbeiding av nye fuger*
- *En kalket fasade vil vise fuktpåvirkning før fukten får gjort mer inngripende skade, og gir derfor grunnlag for mer målrettet og effektivt vedlikehold»*
- *Det er den historiske løsningen som kan følges tilbake til det tidlige 1600-tallet, men som ganske sikkert går tilbake til opprinnelig løsning i middelalderen*

Argumenter mot slemming og hvitning

- *Over tid vil en hvittet fasade kreve relativt hyppig, men enkelt vedlikehold for å se fin ut*
- *Brudd med en snart hundre år gammel tradisjon med åpne steinflater»*

Rapport om skader i apsis og tilstand i krypten fra Fabrica AS - 30. januar 2024

Rapporten er viktig for videre forprosjekter med murverket, og for valg av mørteltype for istandsetting, men kan anses som underordnet i forhold til valg av metode for istandsetting av sørveggen.

Notat om status til prøvelfelter med kalkmørtel etablert sommeren 2023 fra Fabrica AS - 30. januar 2024.

Notatet ble bestilt etter forespørsel om status fra menighetsrådet, og oppsummerer funnene slik:

«Oppsummert kan det fastslås at de viktigste prøvelfeltene har klart seg svært godt så langt på vinteren. Men vinteren er ennå ikke over og prøvelfeltene kan ikke endelig vurderes før de har gjennomgått bl.a. de normalt kraftige temperaturforskjellene mellom dag og natt på vårparten. Det vil da som planlagt bli gjort en grundig analyse og utarbeidet rapport.»

«Second opinion» - Norconsult 5. mars 2024

Kirkevergen kontaktet Norconsult og deres fagspesialist for antikvarisk rehabilitering og bygningsfysikk, Silje Margrete Moe Nevland, som en «second opinion» for menighetsrådet. Norconsult ble i 2023 bestilt av Larvik kirkelige fellesråd for tilstandsvurderinger av Berg stenkirke og Styrvoll kirke og Moe Nevland var utførende konsulent for oppdraget. Berg stenkirke ble på 1970-tallet anbefalt gjenreist med bruk av kartmørtel. Det ble i stedet brukt sementmørtel, og den bevarte delen av muren ble også refuget med sementmørtel. Det er mange likhetstrekk med skadeområdet som for Hedrum kirke.

Den 12. mars 2024 sender Moe Nevland e-post til menighetsrådets leder. Hun innleder med at hun ikke kjenner til Hedrum kirke eller konserveringshistorikken i detalj, og at svaret blir på et overordnet nivå. Videre at «Arbeider på en middelalderkirke må utføres med respekt for kulturminnet og ved minimering av risiko for skader» Moe Nevland informerer i e-posten om generelle betraktninger om ulike metoder for istandsetting, og dets fordeler og ulemper.

Kirkevergen kontaktet Moe Nevland pr. telefon for en uttalelse om anbefalt istandsetting av kistemurverk som Hedrum kirke. Moe Nevland informerte om at det foretrukne og sikre valget er

puss av fasaden med kalk. Hun forteller at en puss av kalk trekker ut og fordeler fukten på et større område. Det kan på forenklet sammenligne med et trehus, hvor en vil bruke kledning for å hindre fukt og råte i bjelkelaget. Moe Nevland forteller videre at det ved åpne fuger dannes et fint riss mellom murverk og sten, og regnvann i dette området kan renske bort fuger. En kalkfug puster vesentlig bedre, men er altså svakere. Kalking av fasade gir hyppigere og enklere vedlikehold, og binder sammen «hårstråene» i kalken. Men gir også mer algevekst.

Moe Nevland vektlegger videre at dersom en ikke har råd til, eller av andre grunner ikke vil pusse fasaden, må den jevnlig overvåkes, noe som er krevende og gir større risiko for forvitringsskader.

Riksantikvarens vurdering 12.3.24

Kirkevergen videresendte spørsmål fra Hedrum menighetsråd til Riksantikvaren, og mottok deres vurdering for istandsetting av murverket:

«Teknisk vurdering

...Det middelalderske murverket er bygget som en pusset kistemur. Det vil si at det mellom indre og ytre murvange er et fyll bestående av kalkmørtel og stein og med pusset fasade. Et slikt 'kalksystem' fungerer som et magasin der fukt tas opp og slippes ut gjennom fuger og puss.

Ved istandsettingen på 1920-tallet ble kalkpussen hugget av og restene ble fjernet med saltsyre. Særlig dette siste grepet har gjort mye skade både på bygningsstein og på kalkmørtelen.

Ødelagte fuger ble spekket med sement, som var det nye og sterke materialet. Sementen har bidratt til at vann har blitt stående i murverket og videre ført til frostsprengning. Salter i sementen har ytterligere medvirket til oppløsning av kalkmørtelen....»

«Konklusjon

Etter en helhetsvurdering av tekniske og kulturhistoriske begrunnelser anbefaler Riksantikvaren at Hedrum kirke repareres med kalkmørtel, pusses og hvittes. Valg av mørtel og metode (helpuss, meddratte fuger etc.) vurderes underveis.

Spørsmålet har blitt stilt om det kan være aktuelt å refuge hele fasaden i kalkmørtel slik at utseende blir noenlunde det samme som i dag. Riksantikvaren kan ikke anbefale dette alternativet da belastningen på hver enkelt fuge vil bli for stor.

Uansett valg av materialer og metoder, så vil det bli behov for vedlikehold. Det er ikke mulig å gi noen eksakt frekvens for eller kostnad for dette. Det vi vet, er imidlertid at det beste er å få murverket – kalksystemet – til å fungere i seg selv slik at vedlikeholdet i stor grad kan foretas lengst mulig ut i murverket.

For mer detaljert fremstilling av tekniske og/eller kulturhistoriske anbefalinger viser vi til rapporter fra forprosjektet eller ta kontakt med Riksantikvaren.»

Vedtak i Hedrum menighetsråd 2. april 2024

«Ut fra en helhetlig vurdering av bygningstekniske, kulturhistoriske og andre hensyn går menighetsrådet inn for at kirkens fasade refuges med kalkmørtel, og ikke pusses og hvittes. Fellesrådet bes søke om disposisjon til istandsetting i henhold dette.»

Riksantikvarens kommentarer til brev fra menighetsrådet – 12. april 2024

Menighetsrådets vedtak og notat med begrunnelse ble videresendt Riksantikvaren, som ga følgende kommentarer:

«Vi viser til e-post av 8. april 2024 fra Larvik kirkelige fellesråd vedlagt notat fra Hedrum menighetsråd, som diskuterer og oppsummerer argumenter for og imot forslaget om å kalke sørfasaden på Hedrum kirke.

Menighetsrådet konkluderer med at de ønsker å beholde dagens uttrykk av upusset naturstein, ved å kun bygge opp fugene på nytt med ny kalkmørtel. Det redegjøres ikke nærmere for hvilken type kalkmørtel som menes. Slik vi forstår menighetsrådets brev, er det et nært forhold til kirkens nåværende utseende som er den viktigste begrunnelsen for dette ønsket.

Det er legitimt og fullt ut forståelig at man argumenterer for at nåværende preg gir store og estetiske kvaliteter som man er redd for skal bli endret ved at kirken igjen blir kalket. Det er imidlertid viktig å huske at denne kirken har stått kalket gjennom tidene bortsett fra de siste hundre år.

Tekniske og kulturhistoriske hensyn

I denne saken er tekniske og kulturhistoriske hensyn tett forbundet, og vanskelig å skille fra hverandre. Murverkets karakter tilsier at kirken fra starten har vært pusset og kalket. En fremgangsmåte som bare innebærer refuging, er et grep som er uten historisk forankring, og har velkjente tekniske svakheter. Løsningen med kun fuging av eksponert naturstein, er historisk sett forbundet med bruk av sement. En løsning utelukkende med fuging krever bruk av en sterkere, hydraulisk mørtel, og da nærmer man seg en "sementlignende" situasjon, og man risikerer at forvittringsproblematikken inne i murverket vil fortsette.

Korrespondansen i vårt arkiv viser med all tydelighet at både i forkant av endringene på 1920-tallet, og senere ved flere anledninger, har Riksantikvaren gått inn for spekking med kalkmørtel, pussing og hvitting. Bygningens vedlikeholdstradisjon gjennom flere hundre år ble brutt på 1920-tallet, ved at kirken ikke fikk en pusset overflate, tross anbefalingene fra Riksantikvaren. Det er fortsatt Riksantikvarens holdning at det teknisk mest forsvarlige er å påføre en tynn kalkpuss eller slemming og kalkhvitting på meddratte fuger, fremfor kun å rehabilitere fugene.

Man kan innvende at alle kapitler i kirkens historie er verdifulle, som et argument for videreføring av eksponert murverk. Men det eksponerte murverket er en fortelling om en arkitektonisk preferanse fra første halvdel av 1900-tallet. Et pusset og hvittet murverk forteller historien om alle de foregående århundrene tilbake til middelalderen. Når man i tillegg har den tekniske argumentasjonen, må historien om arkitektenes preferanser på tidlig 1900-tall nedprioriteres.

En kalkhvit overflate hører til denne bygningstypens arkitektur. Situasjonen det siste hundreåret, med eksponert murverk, er etter vårt syn både arkitektonisk og bevaringsteknisk problematisk. Også historieformidlingen blir misvisende. Vår vurdering er at pussing eller slemming, samt hvitting, vil ivareta både tekniske, historiefortellende og estetiske hensyn, og vil være det riktige for Hedrum kirke.

Kostnads- og driftsmessige hensyn

Kirkens mangfoldige restaureringshistorie fra middelalderen og frem til i dag, gjør at det ikke er mulig å beregne pris verken på mikronivå, eller pr. vegg. I ivaretagelsen av kulturminner fra middelalderen, lar det seg ikke gjøre å gi garantier. Det hører til denne bygningstypens

DEN NORSKE KIRKE

Larvik kirkelige fellesråd

egenart at man må påberegne et jevnlig vedlikehold. Riksantikvarens anliggende er å ivareta Hedrum kirke som kulturminne, etter beste faglige skjønn.

Proessen frem til nå har åpnet for at alle parter har kunnet fremme sine synspunkter i saken. Riksantikvaren har vært åpen for at det kanskje vil kunne komme frem momenter som ville kunne endre vårt syn. Vi har også søkt utvidet informasjon i relevante fagmiljøer. Vi kan ikke se at det har tilkommet tungtveiende argumenter som kan forsvare løsningen som menighetsrådet ønsker.

Vi anser at saken nå er godt opplyst, og den presserende tekniske tilstanden på kirkens murverk tilsier en snarlig konklusjon. Av hensyn til ivaretagelsen av Hedrum kirke, og fremdrift i saken, oppfordrer Riksantikvaren Larvik kirkelige fellesråd til å sende søknad om istandsetting av murverket.»

Oppsummering og vurdering

De bestilte undersøkelsene og rapportene, samt Riksantikvarens vurderinger, anbefaler at kirkens fasade repareres med kalkmørtel som pusses og hvittes.

Menighetsrådet ber fellesrådet søke om at kirkens fasade refuges med kalkmørtel, og ikke pusses og hvittes. Riksantikvarens vurdering er at en kan ikke anbefale dette alternativet da belastningen på hver enkelt fuge blir for stor.

Vurderingene fra Riksantikvaren gir et tydelig signal om at en søknad om dispensasjon fra kulturminneloven som Hedrum menighetsråd ønsker, ikke kan anbefales og dermed vil bli avslått.

Med vennlig hilsen

Sigrid Kobro Stensrød
Kirkeverge

Stig Aarøe Arnesen
Kirkebyggforvalter

NOTAT

Arvid Gausland

Hedrum Kirke, fuger - puss - hvitning

Viser til vår befaringsrapport av kirken 17. april. Vi kommenterer her noen av deres spørsmål under befaringsrapport og senere e-post samme dag. Kirkens vegger er av naturstein med varierende dimensjoner pinningsstein. Opprinnelig murt med en kalkmørtel. Senere fuging med sementbasert mørtel ønskes fjernet og refuget med mørtel, basert på kalk som bindemiddel. Det ble under befaringsrapport diskutert mørtel til refuging og eventuelt en slemming, puss og hvitning av fasaden.

Dette notat tar ikke for seg hva som er kulturhistorisk riktig. Vi kommenterer kun hva som er bygningsfysisk fornuftig.

Mørtler basert på kalk herder, når den er av ren kalk (luftkalk), med CO₂ fra luft. Det er en prosess som går over lengre tid.

Kalkmørtler, som også har egenskaper som reagerer med fukt (hydraulisk kalk) har to herdeforløp. Den hydrauliske delen herder tidligere og gir mørtelen en tidligere styrke. Luftkalken bygger opp styrke senere og over lengre tid. Kalkmørtler med hydrauliske egenskaper har større motstand mot forvitring. Den tåler klimaeksponering bedre. Det forventes at klimaendringer vil gjøre det mindre aktuelt med de svakeste mørteltypene.

Hydraulisk kalk er ikke "sementlignende", annet enn at den også herder ved en kjemisk binding med vann.

Da kalkmørtel er avhengig av tilgang på CO₂ må mørtelsjikt over ca. 10mm bygges opp lagvis. Årsaken er at den skal få noe tilgang på noe CO₂ før neste sjikt legges på. Kalkmørtel har også mye kryp i tørkefasen. Dersom man legger på for tykke sjikt vil mørtelen krype og slippe tak i materialene den skal binde seg til. Dette gjelder spesielt ved oppbygging av fuger mellom steinene, men også ved pussarbeider. Kalkmørtler skal ikke bygges opp "vått i vått".

Kalkfuger bygger man opp ved god komprimering under arbeidet. Pinningsstein brukes ved store fuge mellom ujevne stein. Fugene følges opp og bearbeides, kanskje over flere dager, for å sørge for at man får heft til steinene. Fugene utformes så vann ledes mot steinkanten og ikke inn i heftsonen mellom mørtel og stein. Fugemørtel skal ikke trekkes over steinkanten. Uttrykket meddratt fuge, som nevnt i din e-post, er ikke et uttrykk vi har i murerfaget. Komprimert rett avtrukket fuge, er et uttrykk vi bruker. Det er også litt beskrivende for utførelsen. Det er viktig at man lykkes med å få heft mot steinene i hele fugens dybde. Får man ikke dette til vil fukten søke i det hårrisset som oppstår mellom mørtel og stein, fremfor i selve fugemørtelen. Et pussjikt over fugen, vil ikke kunne erstatte eller rette opp for dette.

Den største svakheten med en glattspekket sementfuge er at den stenger vann inne. Når nå fugen byttes ut med en kalkmørtel, stenges ikke vannet inne, men kan tørke ut. Men, et tynt pusslag utenpå dette vil ikke nødvendigvis bidra til kapillærsug og en raskere uttørring.

Fukttransporten mellom en materialoverflate og omgivelsene skjer primært ved konveksjon fra overflaten. Så lenge et materiale står i kontakt med vann og materialet er vannmettet på grunn av kapillærsug til overflaten vil fukttransporten fra overflaten til omgivelsene være relativt konstant. Fukttransporten avhenger av overflatens struktur/porøsitet, lufthastigheten på overflaten og vindretningen. Når overflaten ikke lenger er vannmettet og materialet begynner å tørke ut, vil kapillærsugingen opphøre og fukttransporten gjennom materialet vil være betydelig langsommere (diffusjon).

«Murforum er en organisasjon og organisasjonens anbefalinger er ikke prosjektering av løsninger. Administrasjonen i organisasjonen er således ikke prosjekterende, og kunden av foreningen må alltid rådføre seg med de som er utførende og prosjekterende for prosjektet. Den prosjekterende og den utførendes beskrivelse har alltid forrang for foreningens notater. Som utførende/prosjekterende må man alltid følge produktens datablad som beskriver hva byggeprodukter skal benyttes til. Murforum har ikke noe profesjonsansvar for de anbefalinger som gis. Foreningens veiledninger er generelle og er avgitt uten vederlag. Veiledningen binder ikke Murforum, da det er den prosjekterende og utførende som har et slikt ansvar. Murforum er ikke erstatningsansvarlig for verken manglende/uriktig utførelse eller manglende/uriktig prosjektering/senere endringer. Lokale forhold som temperatur, vær, nedbør, vind, fuktighet m.v. er ikke hensyntatt i våre anbefalte løsninger. Ønsker man en uttalelse fra Murforum, må man godta ovennevnte. Våre anbefalinger skal ikke benyttes som bevis i tvister»

NOTAT

Tynne pussjikt har, om noe, liten beskyttende virkning på underlaget. For at en puss skal beskytte underlaget må den ha en viss tykkelse og bygges opp i flere sjikt. På værharde strøk anbefales tre sjikt.

Den noe mørke naturstein vil pga. fargen varmes raskere av solstråling. Det er gunstig for uttørring og hemming av begroing. En hvit eller hvitkalket flate, hemmer denne effekten.

Det er fornuftig å refuge murverket.

Vi ser ingen byggeteknisk grunn for å legge et pussjikt på fasaden til Hedrum kirke.

Øyvind Buset,

Daglig leder Norsk Murforum

<https://www.murforum.no/>

Fagkonsulent for Norske Murmestres Landsforening

<https://www.norskemurmestre.no/>

«Murforum er en organisasjon og organisasjonens anbefalinger er ikke prosjektering av løsninger. Administrasjonen i organisasjonen er således ikke prosjekterende, og kunden av foreningen må alltid rådføre seg med de som er utførende og prosjekterende for prosjektet. Den prosjekterende og den utførendes beskrivelse har alltid forrang før foreningens notater. Som utførende/prosjekterende må man alltid følge produktenes datablad som beskriver hva byggeprodukter skal benyttes til. Murforum har ikke noe profesjonsansvar for de anbefalinger som gis. Foreningens veiledninger er generelle og er avgitt uten vederlag. Veiledningen binder ikke Murforum, da det er den prosjekterende og utførende som har et slikt ansvar. Murforum er ikke erstatningsansvarlig for verken manglende/uriktig utførelse eller manglende/uriktig prosjektering/senere endringer. Lokale forhold som temperatur, vær, nedbør, vind, fuktighet m.v. er ikke hensyntatt i våre anbefalte løsninger. Ønsker man en uttalelse fra Murforum, må man godta ovennevnte. Våre anbefalinger skal ikke benyttes som bevis i tvister»

Fra: arvid.gusland@lf-nett.no
Sendt: torsdag 18. april 2024 15:21
Til: 'Stig Aarøe Arnesen'; 'Holme, Jørn'; 'Andreas Berg'; 'Sigrid Emilie Kobro Stensrød'; 'marianneriksen71@gmail.com'
Emne: Hedrum kirke - ytterligere undersøkelser i menighetsrådets regi
Vedlegg: Hedrum kirke, fuger, puss.pdf

Hei,

Som vi har gitt uttrykk gjentatte ganger, er menighetsrådet lite fornøyd med at fellesrådet har endt opp med vurderinger fra én rådgiver/ekspert i et saksfelt med svært ulike oppfatninger og vurderinger. Vi har siden i fjor sommer presisert viktigheten av «second opinions» for å kunne gjøre en forsvarlig vurdering, siden Riksantikvaren og Fabrica vurderer bevaringstekniske og kostnadsmessige forhold helt annerledes enn andre eksperter og andre eiere av tilsvarende middelalderbygg (inkludert staten ved Forsvarsbygg og Statsbygg).

Med dette som bakgrunn har menighetsrådet innhentet råd og innspill fra et bredt utvalg av rådgivere og eksperter. Som en del av dette arbeidet, ble det 17. april gjennomført en befaring av kirkens fasade med noen av disse ekspertene, som alle har omfattende erfaring med kalkmørtler, byggteknisk og/eller praktisk utførende:

Øyvind Buset, murmester, fagkonsulent i Norske Murmesteres Landsforening og daglig leder for Norsk Murforum

Xhevdet Kadrijaj, murmester og daglig leder hos XK Entreprenør AS (<https://xkmp.no/>)

Mads Kjølén, murmester og leder hos Einar Stange AS

Arild Levernes, murmester (pensjonert)

Margrethe Moe, konservator og rådgiver ved WSP AS (tidligere Riksantikvaren, KA mv)

Dag Erik Sund, murmester, Einar Stange AS

I tillegg til befaringen i kirken, har deltakerne hatt tilgang til rapportene fra Fabrica, Riksantikvarens og kirkevergens vurderinger mv.

Det var en ens konklusjon blant de deltakende ekspertene, basert på en konkret vurdering av fasadens tilstand, at det ut fra bygg- og bevaringstekniske og driftsmessige hensyn ikke er grunner for å pusse og hvitte kirkens fasade. Tvert imot ble det advart mot dette fordi et pussjikt ikke har en funksjon når det gjelder fuktighetstransport, hvitfargen reduserer uttørking, det er stor risiko for at pussen ikke hefter på granitten og vedlikeholdskostnadene vil være betydelige.

Fagkonsulent Øyvind Buset har oppsummert sine vurderinger i vedlagte notat, i tråd med det ovennevnte.

Buset gir også en forklaring på hvordan kalkmørtelfuger skal bygges opp, som det er verd å merke seg.

Menighetsrådets vedtak fra 2. april er helt i tråd med disse faglige vurderingene. Vi forstår at Riksantikvaren mener kirken bør pusses og hvittes av kulturhistoriske og historiefremidende årsaker, noe vi som beskrevet i vårt forklarende notat ikke stiller oss bak. Under enhver omstendighet mener vi det er feil å pusse og hvitte kirken i forbindelse med en refuging med kalkmørtel. Som Buset forklarer, må kalkmørtelfugene bygges opp lagvis. Mørtellag og eventuell puss skal ikke bygges opp «vått i vått». Dette var en unison konklusjon blant de byggtekniske og utførende ekspertene som deltok i befaringen. Og en refuging uten pussing (i hvert fall i første omgang) er helt i tråd med den fremgangsmåte som vi tidligere har forklart at er benyttet i statlige prosjekter (Forsvarsbygg og Statsbygg).

Vi ber om at dette tas med i fellesrådets videre behandling av saken.

Hilsen Arvid Gusland

SAKSBEHANDLERE
Inger-Marie Aicher Olsrud
Christopher David Millar
Terje de Groot

VÅR DATO
23.05.2024

postmottak@ra.no
www.riksantikvaren.no

VÅR REF.
21/03114-54

DERES REF.
19.04.2024

DERES DATO

Larvik kirkelige fellesråd
Postboks 258 Sentrum
3251 LARVIK

Att: Kirkeverge Sigrid Kobro Stensrød

Hedrum kirke - Istandsetting - Spekking av fuger og pussing av sørvegg - dispensasjonsvedtak

Vi viser til søknad av 19. april 2024 fra Larvik kirkelige fellesråd vedrørende istandsetting av kirkeskipets sørvegg.

Tiltaket

Det er gjennomført en vidtfavnende og særdeles grundig forprosjektering for rehabilitering av sørveggen på Hedrum kirkes skip. Forprosjekteringen har munnet ut i en anbefaling om å tilbakeføre det nå eksponerte natursteinsmurverket til en situasjon med et beskyttende lag av kalk. Begrunnelsen er at dette murverket ivaretas best med meddratte fuger med tynnpuss, slemming og hvitting, da dette vil gi en robust mur med best mulig fuktvandring og fordi skader lett kan utbedres lokalt. En utførelse som anbefalt, vil la strukturen i murverket tre frem, samtidig som fjernvirkningen igjen vil bli en skarp, hvit silhuett i tråd med tradisjonen siden middelalderen.

Tiltaket beskrives slik i søknaden:

- *Forvitret kalkmørtel i murverket hugges ut og fjernes, og steiner støttes opp ved behov.*
- *Fugene spekkes, og større fuger støttes opp med pinningsstein. Fugene meddras over steinene.*
- *Fasaden påføres en tynn puss som dekker steinene og fasaden slemmes/hvittes med kalkbasert mørtel.*
- *Det vil trolig bli brukt en lett hydraulisk mørtel i fugene, tilsvarende mørtel som er brukt inne i kistemuren. Valg av mørtel gjøres etter ytterligere analyse av*

prøvefelt, og endelig valg av mørteltype sendes inn for godkjenning av Riksantikvaren.

Videre opplyses det at det er et overordnet mål å bevare mest mulig av eldre og opprinnelig bygningsmateriale, men for å oppnå gode tekniske løsninger er det behov for å fjerne eldre kalkmørtler der bindemiddelet er vasket ut. All fjerning gjøres kontrollert ved hjelp av hammer og meisel og stedvis ved hjelp av håndholdte mindre el-verktøy. En kan forvente at en god del byggestein, samt mye pinningsstein vil måtte erstattes ved restaurering av veggen. Enkelte konstruksjonssteiner er små. Ved re-etablering av kalkfuger forventes det å bli behov for å erstatte små steiner med større for å sikre konstruksjonens stabilitet.

Tiltakshaver

Tiltakshaver er Larvik kirkelige fellesråd.

Om kulturminnet og Riksantikvarens myndighet

Hedrum kirke er en langkirke av mur oppført på 1100-tallet, men med en omfattende endringshistorie. Den er automatisk fredet i medhold av kulturminneloven (kml) § 4. I følge kml § 3 er det ikke tillatt å endre eller gjøre inngrep i et automatisk fredet kulturminne uten at det foreligger dispensasjon fra fredningen i henhold til kml § 8 første ledd. Riksantikvaren er rette myndighet til å gi slike dispensasjoner. Alle forslag til endringer skal legges frem for Riksantikvaren så tidlig som mulig.

Vedtak

Med hjemmel i kulturminneloven § 8 første ledd, fatter Riksantikvaren følgende vedtak:

Riksantikvaren gir tillatelse til å sette i stand sørveggen på Hedrum kirkes skip i henhold til anbefalingen fra forprosjekteringen, dvs. å spekke og meddra fugene med kalkmørtel, samt legge på tynnpuss, slemming og hvitting.

Tillatelsen gis på følgende vilkår:

- ***Alle inngrep skal gjøres så små og skånsomme som mulig.***
- ***Tiltaket skal gjennomføres av kvalifiserte fagpersoner og utføres med høy håndverkskvalitet.***
- ***Det skal brukes kalkmørtel til arbeidet. Valg av mørtel og tilvirkingsmåter gjøres etter ytterlige analyse av prøvefelt, og endelig valg av mørteltype skal godkjennes av Riksantikvaren.***
- ***Dersom det oppstår endringer i prosjektet, skal Riksantikvaren kontaktes for vurdering av om ny tillatelse må innhentes.***
- ***Når tiltaket er gjennomført skal sluttrapport inkludert fotodokumentasjon sendes til biskopen og Riksantikvaren.***

Tiltakshaver skal sørge for at alle med ansvar på byggeplassen er kjent med innholdet i dette vedtaket.

Tillatelsen bortfaller dersom tiltaket ikke er iverksatt innen 3 år fra dette brevet ble mottatt.

Riksantikvarens vurdering

Riksantikvaren skal verne om kulturminner som ikke-fornybare ressurser og arbeide for at kulturminneverdiene blir best mulig ivaretatt.

I vår vurdering er det hovedsakelig tre aspekter som har stått sentralt: bygningsteknisk forsvarlighet, kulturhistoriske vurderinger og opplevelsesverdier. Skadebildet med fuktoppsamling og frostsprengning inne i murverket har vist et åpenbart behov for istandsetting på bygningskonstruksjonens egne premisser. En istandsetting av murverket i tråd med anbefalingene fra forprosjektet, vil ivareta arkitektur- og kulturhistoriske tradisjoner, men samtidig innebære en markant endring av kirkens utseende slik det har vært siden 1920-tallet. Alvoret i disse aspektene, dvs. både tekniske, kulturhistoriske og opplevelsesmessige hensyn, har vært nøye vurdert av Riksantikvaren.

En videreføring av dagens situasjon, dvs. kun refuging av veggen, er en løsning som er tett forbundet med bruken av sement. I og med at nettopp sementen er en stor del av årsaken til problemene i murverket, bør kirken refuges med kalkmørtel. Riksantikvaren vurderer at murverket på Hedrum kirke også trenger en beskyttelse i form av puss eller slemming for å fungere optimalt. En puss bidrar til at fukt både innenfra og utenfra håndteres best mulig og fortrinnsvis tørker opp på overflaten. En fremgangsmåte som bare innebærer refuging med kalkmørtel, er et grep som er uten historisk forankring i denne typen murverk, og har velkjente tekniske og vedlikeholdsmessige svakheter.

Murverkets ujevne karakter, med uregelmessige og lite bearbejdede bygningssteiner, tilsier også at kirken fra starten har vært pusset og kalket. Situasjonen det siste hundreåret med eksponert murverk, er i strid med denne arkitekturtradisjonens egenart og gir en misforstått historiefremstilling. Bygningens vedlikeholdstradisjon og landskapsvirkning gjennom flere hundre år ble brutt på 1920-tallet ved at kirken ikke fikk en pusset overflate.

At kirken har stått uten puss i et århundre har uten tvil skapt egne opplevelsesverdier; gråsteinsbygningens særegenhet i landskapet, fornemmelsen av at gråsteinsmuren er "ekte" og alderdommelig, og tilgang til å studere selve murverket og steinene det består av. Disse opplevelsesverdiene skal ikke undervurderes.

Riksantikvarens ansvar er å gjøre en samlet vurdering av hva som på lang sikt ivaretar kulturminneverdiene best, og hvordan kulturminnet Hedrum kirke bør overleveres til generasjonene etter oss. I dette bildet må bevaringstekniske hensyn tillegges den aller

største vekten, forsterket av den arkitekturhistoriske kunnskapen om hvilken overflatebehandling og estetisk preg som har tilhørt denne bygningstypen fra middelalderen og i århundrene etter. Hedrum kirkes tilhørighet til denne tradisjonen er godt dokumentert. Disse forholdene må etter vårt syn veie tyngre enn hensynet til de nevnte opplevelsesverdiene i vår tid, som har hatt en svært kort varighet sammenliknet med bygningens lange liv, og som har vist seg å innebære bevaringstekniske utfordringer.

På denne bakgrunnen finner Riksantikvaren det riktig at Hedrum kirkes murvegger tilbakeføres med kalkmørtel i fugene, med påføring av tynn kalkpuss, slemming og kalkhvitning på hele veggen. Søknaden kan innvilges.

Klage

Vedtaket kan påklages innen 3 – tre – uker fra dette brevet ble mottatt, jf. kulturminneloven § 8 første ledd siste punktum. En eventuell klage stiles til Klima- og miljødepartementet, men sendes til Riksantikvaren.

Vårt brev går med kopi til Tunsberg biskop for vurdering av hvorvidt tiltaket krever godkjenning etter kirkeordningen.

Vennlig hilsen

Ingeborg Magerøy
Konst. seksjonssjef

Terje de Groot
Seniorrådgiver

Brevet er elektronisk godkjent uten underskrift

Kopi til: Sigrid Kobro Stensrød, Larvik kirkelige fellesråd, Postboks 258 Sentrum, 3251 LARVIK/ Stig Aarøe Arnesen, Larvik kirkelige fellesråd, Postboks 258 Sentrum, 3251 LARVIK/ Tunsberg biskop, Postboks 10 Kaldnes, 3119 TØNSBERG/ Michael Onsrud, Tunsberg bispedømme, Postboks 10 Kaldnes, 3119 TØNSBERG

Riksantikvaren
Direktoratet for kulturminneforvaltning
Postboks 8196 Dep.
0034 Oslo
Att: Ingeborg Magerøy

og

Tunsberg bispedømmeråd
Postboks 10 Kaldnes
3119 TØNSBERG
Att: Michael Onsrud

Dato: 19. april 2024

Hedrum kirke – Istandsetting – spekking av fuger og pussing av sørvegg

Hedrum kirke er en langkirke av stein oppført på 1100-tallet. Den er automatisk fredet i medhold av kulturminneloven (kml) § 4.

Det søkes om dispensasjon fra fredningen for istandsetting av kirkeskipets sørvegg.

Forprosjekt, ref. 21/03114.

Det er gjennomført et omfattende forprosjekt på sørveggen, hvor dokumentasjon er oversendt tidligere. Det er gitt anbefalinger om at murverket best ivaretas med meddratte fuger med påkast av tynnpuss, slemming (sandkalk) og hvitting, fordi det vil gi en robust mur og fordi skader lett kan utbedres lokalt. En utførelse som anbefalt vil la variasjonene i murverket tre frem, samtidig som fjernvirkningen igjen vil bli en skarp, hvit silhuett i tråd med tradisjonen siden middelalderen.

Tiltaket

Tiltaket vil utføres i tråd med anbefalingen fra forprosjektet:

- Forvitret kalkmørtel i murverket hugges og fjernes, og stener støttes opp ved behov.
- Fugene spekkes og større fuger støttes opp med pinningstein. Fugene meddras over stenene.
- Fasaden påføres en tynn puss som dekker steinene og fasaden slemmes/hvittes med kalkbasert mørtel.
- Det vil trolig bli brukt en lett hydraulisk mørtel i fugene, tilsvarende mørtel som er brukt i kistemuren. Valg av mørtel gjøres etter ytterlige analyse av prøvefelt, og endelig valg av mørteltype sendes inn for godkjenning av Riksantikvaren.

Det er et overordnet mål å bevare mest mulig av eldre og opprinnelig bygningsmateriale, men for å oppnå gode tekniske løsninger er det behov for å fjerne eldre kalkmørtel der bindemiddelet er vasket ut. All fjerning gjøres kontrollert ved hjelp av hammer og meisel og stedvis ved hjelp av håndholdte mindre el-verktøy.

En kan forvente at en god del byggestein, samt mye pinningstein vil måtte erstattes ved restaurering av veggen. Enkelte konstruksjonssteiner er små. Ved re-etablering av kalkfuger forventes det å bli behov for å erstatte små steiner med større for å sikre konstruksjonens stabilitet.

Besøksadresse	Postadresse	Telefon:	E-post:	Org.nr.:	Vår saksbehandler:
Romberggata 4	Postboks 258 Sentrum	33 17 30 00	kirkevergen@larvik.kirken.no	976 990 803	Stig Aaroe Arnesen
3256 Larvik	3251 Larvik				Tlf. 92 62 67 48

DEN NORSKE KIRKE

Larvik kirkelige fellesråd

Fremdrift

Arbeidene vil startes opp i mai 2024, for å kunne ferdigstilles i sommerhalvåret mens det er kalksesong.

Med vennlig hilsen

Sigrid Kobre Stensrud
Kirkeverge

Stig Aarøe Arnesen
Kirkebyggforvalter

Skriv inn tekst her